

VITA

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

EÖTVÖS JÓZSEF

*Elhangzott, mint opponensi vélemény Sötér István: Eötvös József c. doktori
disszertációjának vitájában.**

Eötvös József a magyar irodalom egyik legkomplexebb, legbonyolultabb jelensége: író és költő, filozófus, politikus és kultúrpolitikus egy személyben. De nem kevésbé bonyolult az a kor, amelyben Eötvös élt és működött —, az európai s benne a magyar történelemnek a napoleoni háborúk és a párizsi kommün közé eső, ellentmondásokkal, válságokkal, problémákkal túlterhelt, s ugyanakkor új eszmékben, teljesítményekben gazdag kora. A pozitivisták kutatás, amely megrekedt a részleteknél, a reakciós szellemtörténet, amely elszakadt a valóságtól, egyaránt tehetetlennek bizonyult ezzel a sokoldalúsággal és problematikával szemben. A marxista-leninista irodalomtudományra várt az a feladat, hogy végre eloszlassa az Eötvös-kérdést megülő ideológiai zürzavart s kivezesse a távlatnélküliség és elvtelenség zsákutcájából, ahová a felszabadulás előtti évtizedek kutatása juttatta; hogy leásva Eötvös életének és életművének társadalomtörténeti gyökeréig, feltárja ellentmondásait, de azt is, hogyan lesz maradandó alkotásaiban urrá ezeken az ellentmondásokon vagy legalábbis az ellentmondások jó részén, s illeszkedik ezen a réven „haladó hagyományaink megteremtőinek sorába“.

Erre a feladatra vállalkozik s ezt a feladatot oldja meg SÖTÉR ISTVÁN átfogó monográfiája. Örömmel üdvözljük mint Eötvös életének és életművének első marxista elemzését és értékelését. Minden sorát áthatja a marxista kutató szenvedélyes pártossága, felelősségérzete és az a tudat, hogy eredményeivel soron lévő kulturális feladatainkat szolgálja.

SÖTÉR nem érte be az eddig föltárt anyagnak marxista szellemben való reprodukálásával, időszerű átértékelésével és bírálatával, hanem részletekbe menő önálló forrástanulmányokat is végzett s új, eddig föl nem használt vagy ismeretlen kézirati anyagot tárt föl. Marxista; de elkerüli mind a vulgarizálás, mind a dogmatizmus veszélyét. A marxizmus világnézete lehetővé teszi számára, hogy szilárd tudományos alapon építse fel munkáját. A legkisebb részletet is az egész koncepció nézőpontjából látja. Eötvös sokoldalú munkásságának megnyilatkozásait és formáit nem egymástól elszigetelve, hanem dialek-

* Sötér Istvánnak a vitában elhangzott válaszát az Osztályközlemény VI/2. számában közöljük.

tikus összeműködésükben, Eötvös életének egységében mutatja be, anélkül, hogy elhomályosítaná sokoldalúságát. Van olyan merész, hogy szakít azzal a megrögzött közkeletű felfogással, mintha az irodalomtörténész csak színtelenül, puritán érdektelenséggel írhatna: színesen, érdekesen, az élet élő, beszélt nyelvén, de mégis művészi színvonalon ír, s ha a helyzet megköveteli, a pátosztól s a lirizmustól sem riad vissza, anélkül, hogy ezzel előadásának tudományos jellegét veszélyeztetné. Mindent összefoglalva: SÖTÉR nagyszabású monográfiája új fejezetet nyit nemcsak az Eötvös-kutatásban, hanem általában a magyar irodalomtudományban is, és így lényegében megfelel azoknak a magas követelményeknek és igényeknek, amelyeket az első, megvitatásra kerülő magyar irodalomtörténeti tárgyú doktori disszertációval szemben támasztunk. De éppen, mert ilyen szigorú mértékkel mérünk s mert azt szeretnők, hogy a munka mind ideológiailag, mind filológiai exaktság tekintetében a példaszerűség érvényével bírjon s álljon fiatal kutatóink előtt, nem hallgatjuk, nem hallgathatjuk el kritikai megjegyzéseinket sem, amelyek egyfelől a mű koncepciójára, másfelől számos részletkérdésre s többé-kevésbé problematikus, vitatható, de mindenesetre megvitatandó részleteredményre vonatkoznak. Itt csak a legfontosabbakra szorítokozom:

Ha jól látom, SÖTÉR könyvének koncepcióját két alapvető tétel határozza meg. Az egyik: Eötvös irodalmi és politikai működése 1848-ig lényegében haladó tendenciát mutat, eddig az időpontig (SÖTÉR akadémiai előadásának fogalmazásában): „a feudális viszonyok elleni harcában, az ország gyökeres átalakításának bajnokaként áll előttünk.“ 1848 szeptembere azonban fordulópontot jelent Eötvös életében. Itt hagyja az országot s csak 1850-ben tér újra vissza. A magyar forradalom balrafordulása kirántotta lába alól a talajt. Ha pályájának első fele a felvilágosodás eszméinek tiszta és harcok kibontakozását mutatta, „ezek az eszmék összetörnek benne, 1848 szeptembere után“. Most kezd sorvadni benne „az a világnézet, mely a reformkor haladó költőit és gondolkodóit éltette.“ Ami ezután következik: „egy haladó mult legjavának megtagadása. Eötvösben meghal a költő“ . . .

A második tétel elválaszthatatlan az elsőtől s dialektikus viszonyban áll vele. Újra az akadémiai előadás fogalmazásában idézem, mint amely pontosan fedi a könyv intencióját: „Eötvös életében középponti helyet foglal el forradalomhoz való viszonyának kérdése. A 'Karthauzi'-ban éppúgy, mint a Dózsa-regényben, az 'Uralkodó Eszmék'-ben éppúgy, mint a gondolatokban: a forradalom jogossága, mértéke, eredményessége nyugtalanítja Eötvöst. Ő, a reformer, aki az ország átalakulását jogi, törvényhozási intézkedések útján képzelte el: a forradalmi út nagy kérdéseitől soha sem tudott megszabadulni.“ Kétségtelen, hogy SÖTÉR e két tételével rátapint Eötvös életének és életművének, egész problematikájának velejére s kifejtésük által mélyebb értelmezését adja Eötvös ellentmondásainak és ingadozásainak, mint minden eddigi kutató. De mintha éppen a kifejtés részleteiben nem érvénye-

sülne kellő következetességgel a dialektikus szemlélet és a filológiai exaktság.

SÖTÉRnek igaza van: Eötvös 1848 szeptemberi megfutamodása menthetetlen, csakúgy, mint emigrációs éveinek többé-kevésbé reakciós terméke, az „Uralkodó Eszmék“. Viszont: az ellentét Eötvösnek 1848 előtti s 1848 utáni magatartása között talán mégsem mélyül olyan áthidalhatatlan szakadékká, amilyennek az első pillanatban látszik: mintha csak a régi haladó Eötvös hirtelen átesapott volna egy reakciós Eötvösbe. Inkább arról van szó, hogy bizonyos tendenciák, amelyek SÖTÉR szerint csak 1848 táján mutatkoznak első ízben, hogy aztán uralkodókká váljanak Eötvösben, — csirájukban, lapangva mint lehetőségek, sőt nem csak mint lehetőségek, már jóval előbb is meg voltak benne. Azaz, mi azt látjuk: nem két, hanem csak egy osztatlan Eötvös van.

Van SÖTÉRnek egy fölismerése, amely egyenesen a mi értelmezésünket valószínűsíti. E szerint Eötvös a Dózsa regényben teszi meg az „első hátráló lépéseket — melyek majd a megfutamodás lépteivé gyorsulnak, 1848 szeptemberében“. Nos, ha szabad a „hátrálás“ fogalmát kissé általánosabban és tágabban mint tendenciát értelmeznünk, akkor a hátrálás első jelentkezését időben jóval előbbre tehetjük, visszamehetünk vele Eötvös irodalmi kezdetéig. Mert Eötvös kezdettől fogva ismeri a hátrálás, visszavonulás, ha úgy tetszik: megfutamodás ideológiáját és gyakorlatát. Nem végződik-e a „Karthausi“ óta minden regénye betűszerint vagy hátrálással, vagy visszavonulással vagy megfutamodással, amely nem old meg semmit, mert csak nemleges választ ad a felvetett kérdésekre? Nem kétséges, hogy a megfutamodás csak egyik megnyilatkozási formája Eötvös világnézeti és történelmi pesszimizmusának, amely nem hogy csökkenne, de regényről-regényre fokozódik. S ezzel a pesszimizmus-sal teljesen összeegyeztethetetlen a regények optimista záradéka, amely a haladás, a humanista szabadságküzdelmek csődjének ellensúlyozására esetről esetre mindennek pontosan ellenképét, a szebb jövőt, a humanizmus és haladás elmaradhatatlan diadalát idézi? Önkénytelenül az „Ember Tragédiájá“-nak befejező szavaira gondolunk. Csakhogy Eötvösnél a biztatás, ha lehet még váratlanabbul, készületlenebbül éri az embert. Viszont az ellentmondás maga, mint állandó konfliktuslehetőség, tovább él Eötvösben s egyik kulcsa látszólag ellentmondásos magatartásának.

Egy másfajta konfliktuslehetőség Eötvös osztályhelyzetével adódik. „Nagybirtokos, aulikus családból származik, — de később birtokavesztett arisztokratává válik, s munkája, életmódja, baráti köre révén: értelmiséginek minősül“ — írja SÖTÉR — plasztikus jellemzésében. Magatartása (mért „attitűdje“?) a nagybirtokos osztállyal szemben „a felvilágosult arisztokratáé“, írja egy másik helyen, „ami kíméletlen bírálatban, az arisztokrácia kiváltságainak gúnyolásában s az osztály letűnő voltának hangsúlyozásában áll“. (Feudalizmusgyűlöletének első csirája?) RÉVAI JÓZSEF Kölcsény-értelmezésének

szavaival, amelyeket SÓTÉR is idéz: Eötvös elszakadt a maga osztályától gondolkodásban, érzelmeiben, eszméiben, de (itt lényegében megszűnik a Kölesey—Eötvös analógia *T. T. J.*) — gyakorlatilag sem nem tudott, sem nem akart teljesen elszakadni tőle, még azután sem, hogy már értelmiséginek minősíthető. Ezzel a kétlakisággal hozhatók összefüggésbe biztonságérzetének nagyfokú hiánya, ingadozásai, ideológiai tanácsalansága, védtelensége olyankor, amikor nem várt helyzetekkel találja szemben magát, végül bizonyos konzervatív fenntartásai, amelyek nemcsak elvi, hanem személyi vonatkozásban is befolyásolják.

Ezek után érthető, hogy Eötvös, amikor első ízben kap szemléltető oktatást a „rettegett“ forradalomból s ezzel olyan helyzetbe kerül, amely betűszerint kicsúsztatja lába alól a talajt és a végsőkig fokozza ideológiai tanácsalanságát, nem lát más kiutat, mint menekülést egyfelől a forradalom színhelyéről, másfelől biztonságot ígérő, reakciós politikai és történetfilozófiai tervezgetésekbe, az „Uralkodó Eszmék“-be. Ezek a tervezgetések, ellenhatásként a forradalomra, felébresztik Eötvös szunnyadó konzervatív lelkiismeretét s talán eltorzítják, de éppenséggel nem semmisítik meg világnézetének alaprétegét, a fölvilágosodást.

Ha valaki, minden bizonnyal SÓTÉR látja és tudja a legjobban, milyen alakító, de egyúttal nyugtalanító erővel avatkozik bele Eötvös gondolkozásába, éleltszemléletébe, politikai elhatározásaiba a forradalomhoz való viszonya. Érthető, miért foglalkoztatja SÓTÉRT kezdettől fogva e viszonyoknak mindenkor állása, miért tulajdonít olyan döntő jelentőséget a tisztázásának. Ha egészen exaktak akarunk lenni, akkor éppen a SÓTÉRTŐL feltárt s meggyőzően értelmezett adatok alapján azt kell mondanunk, hogy itt valójában három viszonyról, három magatartásról van szó, annak a három forradalomnak megfelelően, amelyek közül az elsőt hatásában, következményeiben már csak mint ígézetet vagy legendát, a másodikat mint érdekelt kortárs, s végül a harmadikat, mint közvetlen szemtanú élte át. Végül még rámutatnánk arra, hogy Eötvös már 1848 előtt sem tudja a diadalmas forradalmak nézőpontjából megítélni, 1848 után pedig már csak a bukott és hiábavaló forradalmak perspektívájából látja s ítéli meg a forradalmakat általában.

Egyetérték SÓTÉRNEK azzal az egyre újból, más és más változatban megfogalmazott tételével, hogy Eötvös nem forradalmár, viszont SÓTÉR is egyetért velem abban, hogy Eötvös nem ellenforradalmár, noha 48 után már-már megközelíti az ellenforradalmár álláspontját. E két véglet között számtalan árnyalat és álláspont lehetséges. SÓTÉR rögzíti legtöbbjüket, onnan kezdve, hogy Eötvös egyik naplójegyzetében elismeri a „nagy“ forradalom hasznos következményeit, hogy Eötvös és Szalay a júliusi forradalom másnapján poharukat ürítik a szabadságra, hogy Armand ujjongva köszönti ugyanezt a forradalmat, egészen odáig, ahol Eötvös „bizonyos határig hajlandó elfogadni a forradalmat“, vagy ahol kiderül, hogy a „forradalommal terhes“ „Falu

Jegyzőjé“-nek az írója nemesak hogy „nem forradalmár“, de nem is tud azzá válni. Csakhogy ez a rokonszenv — amint éppen SÖTÉR előadásából látni — kizáróan a forradalmi népnek, a forradalmak ragyogó alakjainak, hősi vértanúinak, a forradalomban megvalósuló haladó eszméknek szól, nem pedig a forradalomnak magának. Eötvös jogosnak tartja a forradalmat bizonyos helyzetekben, amikor az „elnyomott emberi méltóság széttöri láncait“, de felvilágosodott humanizmusa visszariad a gazdasági és társadalmi rend erőszakos átalakításától, azaz éppen attól fosztja meg a forradalmat, ami forradalomná teszi. Lényegében SÖTÉRnek az a megállapítása is idevág, hogy Eötvös Dózsa-regényében „indokoltnak tekinti a jobbágy-forradalmat“, — indokoltnak a nép szörnyű helyzete miatt, de vele magát szolidárisnak nem érzi. Eötvös sok tekintetben emlékeztet nagy humanista eszményképének, Goethének álláspontjára, aki pl. elismerte az első nagy francia forradalom szükségszerűségét, de Németország számára nem tartotta kívánatosnak a forradalmat. Azt hiszem ezen a ponton sem lehet közöttünk ellentét. De ha továbbfolytatjuk a dialektikus szemlélet, végül eljutunk odáig, amikor Eötvös minden „polgári rokonszenv“, „szolidaritás“ híján teljesen megokolatlannak, céltalannak, „tragikus“-nak, sőt öngyilkosságnak tartja a forradalmat, mégpedig jóval 1848 szeptembere előtt. Lehet, hogy a kelleténél hosszabbban foglalkoztunk Eötvösnek a forradalomhoz való viszonyával, de tartoztunk vele a kérdés fontosságának, s mert az a meggyőződésünk — hogy Eötvös értékelése nem tekinthető sem ideológiailag helyesnek, sem történelmileg igazságosnak mindaddig, amíg nem sikerült a lehetőség szerint teljesen tisztázni Eötvös szeptemberi lépésének igazi indítékait s ezzel együtt eldönteni azt a kérdést, vajjon 48 utáni magatartása valóban törés, elvfeledés, vagy pedig csak szükségszerű következménye 48 előtti magatartásának, — s aztán: vajjon 48 után csakugyan „meghal“ benne a költő s valóban megtagadja életműve javát?

SÖTÉR gondos marxista szellemű történeti környezettanulmányt végez, hogy a fölvetett kérdésekre válaszolhasson, de ennek ellenére sem jut el az egyértelmű válaszadásig, sőt itt-ott mintha ellentmondásokba is bonyolódnék. Úgy látja, hogy Eötvös 48-as „magatartását nem lehet kizárólag, — nem lehet elsősorban a forradalomról vallott felfogásából magyaráznunk.“ Ezt később, amikor arról beszél, hogy Eötvös hiába várja Béctől a gyökeres reformot, így toldja meg: „Eötvös ábrándját, a monarchiával összhangban maradó gyökeres reformról: a Lambergen végrehajtott népitélet oszlatta el végkép . . . végzetes lépésére (azaz megfutamodására T. T. J.) »Eötvöst a forradalmi és a reakciós bécsi udvarban történő események egyaránt kényszerítették. Tettét ez semmiképp sem mentheti . . . «-Más változatban, de most már elszakítva a pesti utcától, azt írja, hogy Eötvös a Batthyány-kormányban mindvégig a királlyal való megegyezés híve volt s megfutamodásának is főoka az, hogy a megegyezés útját végkép elrekesztettnek látja. Ennyiben Eötvös hiánytalanul Széchenyi politikájának eszközévé, szövetségesévé válik. S így Széchenyi

hatása volt elsősorban részes abban, hogy a szeptemberi napokban csúfosan megfutamodott. S végül, hogy minden kétségünket eloszlassa, SÓTÉR abban összegezi vizsgálódásának eredményeit, hogy Eötvös a Lamberg-eset után azért utazik el, mivel tudja, hogy a cél, melyhez oly makacsul ragaszkodott: a magyar átalakulás összehangolása a monarchiával — végkép lehetetlenné vált. Semmi kétség: a SÓTÉRTől felhozott okok, fokozódó politikai elszigetelődésével összeműködve, valóban befolyásolják Eötvös magatartását.

Mármost mi, anélkül, hogy mellőznők ez okokat — éppen SÓTÉR drámai előadására s adataira támaszkodva — nem bennük, hanem vele ellentétben, igenis a forradalomban látjuk az Eötvös végső elhatározását kiváltó főokot. Hiszen SÓTÉR maga is hajlik efelé a fölfogás felé.

Szerinte a centralistákat, s így Eötvöst is váratlanul éri 1848 márciusa, — szerintünk: lehet, hogy készületlenül, de semmiesetre sem váratlanul. Hiszen egész Európa úgyszólván 1830 óta a forradalmi várakozás vagy a forradalomtól való rettegés állapotában él. Eötvös is. Hiszen éppen SÓTÉR beszél a forradalommal terhes „Falú Jegyzőjé“-nek írójáról, aki a Dózsa-regényben lényegileg pesszimizmussal szemléli a forradalom erőit, s Telegdi sorsában elképzeli, mi várhat még a magafajta haladó arisztokratára a forradalom vak erőinek viharában. Ugyancsak a regénnyel kapcsolatban állapítja meg SÓTÉR Eötvösről, hogy „fenyegetettnek érzi magát a forradalomtól“. És mégis: „Negyvennyolc szeptemberében azonban mégsem elsősorban a forradalomtól való félelem dönti majd el tetteit“ stb. Láttuk: Eötvös pályája sem csupán 1848 márciusától „alakul“ a „bizonytalanság, az ingadozás jegyében“, hanem már kezdettől fogva nélkülözi a teljes biztonságérzetet. A helyzet úgy áll, hogy Eötvöseket március óta valósággal lenyűgözve tartja a pánikhangulat, hogy naplóikban, levelükben alig beszélnek egyébről, mint hozzátartozóik biztonságáról, menekülésről, vagy a menekülés előkészületeiről. Pulszky beszéli — és SÓTÉR idézi —, hogy Eötvös álnéven 1848 szeptemberében Bécsben jár: arkifejezése el van „változtatva“, hogy alig ismer rá. Csaknem magánkívül van. Megkéri, adjon neki útlevelet. Pulszkynek arra a kérdésére, miért hagyta el Pestet, ezt válaszolja: „Anarchia állt be, Ivánka Imre bejött honvédeivel, igazi rablóbanda, s erővel elfoglalta az új épületet, Buda és Pest ezek hatalmában van, kirabolják, felgyújtják a várost, Kossuth hozatta őket, Szemere velök tart, Széchenyi megbolondult“. (Mintha csak Széchenyit magát hallanók.) A pánik szeptember 28-án éri el tetőpontját, a Lambergen végrehajtott népítélettel. (Ezek mind SÓTÉR adatai.) Eötvös, aki annyiszor, annyi változatban idézte a forradalom, az erőszak kísértetét, most szemléltető oktatást kap a forradalom gyakorlatából s elveszti biztonságérzetének utolsó maradékát. Utóleri hőseinek végzete: hogysis mondta SÓTÉR? Azok a bizonyos első, hátráló lépések valóban „a megfutamodás lépteivé gyorsulnak“. A népítélet másnapján Eötvös elhagyja az országot s előbb a reakciós Bécsbe, onnan pedig Münchenbe, a reakció másik középpontjába utazik. Az egész idő alatt semmi,

mégcsak a legkisebb utalás, célzás politikai csalódására, arra, mintha azért utazott volna el, mivel tudta, hogy „a cél, melyhez oly makacsul ragaszkodott: a magyar 'átalakulás' 'összehangolása' a monarchiával — végkép lehetlenné vált“ (SÓTÉR). — De semmi ilyenfajta célzás, semmi utalás Eötvösnek szeptember 25-ikén elmondott országgyűlési beszédében sem, amely SÓTÉR szerint is „még mit sem sejtet a három nap múlva bekövetkezendőkről“. E beszéd Eötvös utolsó nyilvános szereplése s egyik vezető gondolata: a haza megmentése, a magyar nemzet szabadságának fenntartása mindenekelőtt! Semmi okunk kételkedni Eötvös őszinteségében: az az ember, aki csalódott élete nagy politikai koncepciójában, nyilván nem így beszél. Mindössze talán csak egyetlen mondatában él bizonyos fenntartással — SÓTÉR idézi a mondatot — de ez a fenntartás, nem véletlenül, csak a balra forduló forradalomnak szól: „A szabadságot vérrel kell áztatni, de nem az utcákon, hanem a csatamezőn ontott vérrel“.

A végeredményt tekintve, — közös ideológiai alapon, lényegében oda jutottunk el, ahová SÓTÉR. Ellentét csak a megfutamodás előtörténetének értelmezésében, a megfutamodást kiváltó egyik „főok“ exakt megfogalmazásában van közöttünk.

SÓTÉR nagy nyomatékkal emeli ki: Eötvösnek csaknem egész pályája és életműve a felvilágosodáson alapul. Kár, hogy SÓTÉR, a felvilágosodás eszméinek hatásáról beszélve, beéri néhány általános utalással s egyetlen személyi vonatkozáson (Trefort) kívül — alig érinti a magyar felvilágosodás e kevésbé ösmert szakaszának forrásvidékét, amelybe Eötvös egész nemzedéke tartozik. Sem most, sem később nem deríti föl viszonyát egyfelől a francia, másfelől a német felvilágosodás s ennek osztrák változatához, a jozefinizmushoz. Az egész úgy hat, mintha Eötvös egyszerűen belenőtt volna a felvilágosodás ideológiájába. Aztán itt van Eötvös nevelőjének, Pruzsinszky Józsefnek szerintünk erősen misztifikált alakja és közvetítő szerepe. Úgy látszik, eddig még senki sem merte megbolygatni a Pruzsinszky nevéhez fűződő, jórészt anekdotikus hagyomány hitelességét. Pedig mintha már megjött volna az ideje annak, hogy különválasszuk benne a legendát a valóságtól. SÓTÉR is megokolatlan kegyelettel bánik e hagyománnyal. Elismeri, hogy ellenőrizhetetlen, de azért mégis valószínűnek tartja s konkrét következtetéseket von le belőle. Néha maga is érzi, hogy ingatag talajon jár. A felvilágosodás eszméiről beszél, amelyeket Pruzsinszky ismertet meg Eötvössel. De mindjárt hozzá is teszi: „Igaz, ezeket az eszméket másoktól is elsajátíthatta volna“. Ezzel szemben nagyon szerencsésnek és meggyőzőnek tartjuk azt a felfedezését, hogy amikor Eötvös megteremtette Tengelyi Jónás alakját, nevelőjének életéből és egyéniségéből is merített.

Minden író fejlődéstörténetében döntő jelentősége van annak a pillanatnak, amikor első ízben lép be az irodalomba. A kutatónak ilyenkor, többek között, a következő kérdésekre kell vagy kellene válaszolnia: honnan jön az író, az elnyomó vagy az elnyomott osztályhoz tartozik-e, kiktől tanult, az

ideológiai tisztánlátásnak milyen fokán teszi meg az első lépést, kihez vagy kikhez csatlakozik, milyen ideológiai, társadalmi vagy politikai szükségletek és célok irányítják? stb. SÓTÉR e kérdések jórészté már eddig is megfelelt, a többiekre most felel, van azonban, amelyekre adósunk marad a válasszal, vagy nem válaszol meggyőző módon.

Mindenekelőtt szeretttük volna, ha valamivel részletesebb, konkrétabb áttekintést kapunk a belépés időpontjának magyar irodalmi életéről, a kor irodalmának mint a reformkornak, az egymással szemben álló régi tendenciák és új erők harcának tükréről. Amilyen helyes rámutatni a magyar romantikával éledő patriotizmusra, mint Kisfaludy, Kölcsey, Berzsenyi — és a fiatal Eötvös egyik ihletforrására, a pesti egyetem haladó szellemű előadásaira, ez semmiképpen sem pótolhatja azt a hiányt, hogy akár csak később, most is hiába várjuk pl. a magyar romantika kérdésének legalább valamelyes fogalmi tisztázását. Enélkül pedig úgy érezzük magunkat, mintha légüres térben járnánk.

Szép és megkapó, amit SÓTÉR a Kazinczy—Kölcsey—Eötvös—Szalay barátságáról mond. Ezzel szemben marxista szempontból éppenséggel nem kielégítő, ha ugyanakkor Eötvös és Bajza ellentétét kizáróan személyi okokra: Bajzaék fölényes, nyegle magatartására vezeti vissza. Holott ha felfedné az ellentét ideológiai gyökerét, látnia kellene, hogy a koraérett, de még csak tizenötéves Eötvös, az osztályaszentese formák, a kötelező tisztelet stb. igézetében, miért csatlakozik az évtizedekkel idősebb Kazinczyhoz, s nem, ahogyan elvárnók, ha valóban fogott volna rajta Pruzsinszky forradalmasító pedagógiája, — a korban hozzá közelebb álló Bajzához. S teszi ezt elsősorban azért, mert visszariad Bajzától, aki nem tisztel sem születést, sem rangot, sem tekintélyt s a Pyrker- és a Lexikon pör idején már rálépett az irodalompolitikai radikalizmus útjára, hogy ezen továbbhaladva elérje a politikai radikalizmusnak egy olyan fokát, ahová Eötvös sohasem fog eljutni.

SÓTÉR nagy jelentőséget tulajdonít annak a hatásnak, amelyet legmeghittebb barátja, Szalay László, a későbbi történetíró tett Eötvös fejlődésére. Joggal. SÓTÉR olyan intenzívnek látja összeműködésüket, hogy ez már a teljes azonosság határát súrolja. Később, több ízben (pl. a Pesti Hírlap-korszakban) megtörténik, hogy Szalayt állítja előtérbe, mintha nem is Eötvös volna a könyv hőse. Úgy látszik, valóban Szalay vezeti be Eötvöst az irodalomba s ő ismerteti meg a francia írókkal. SÓTÉR Eötvös stílusának alakulásában is felismeri a hatását: „A fiatal Eötvös a francia romantika stílusán nevelkedett... Később azonban az értekező Szalay körmondatos, bonyolult . . . modorához igazítja stílusát.“ Nem tudom, hogyan egyeztethető össze az első állítás azzal a másodikkal, amely szerint „A német anyanyelvű Eötvöst (nyilván ugyanarról az E.-ről van szó!) az eszmények közössége közelíti a németes műveltségű Kazinczyhoz“, — hogyan értelmezendő a második állítás, amikor tudjuk, hogy

Sőtérnek egy állandóan visszatérő tétele szerint a körmondat a Kazinczy—Kölcsey-hagyaték egy része?

Sok mindent elemez ki SÖTÉR a fiatal Eötvös aforizmáiból, amelyek a Szemere-féle Muzáriónnak 1833-i kötetében jelentek meg. De mintha kissé túlbecsülné őket. Lényegében Eötvös olvasmányait, mások gondolatait reprodukálják. De mégis tanulságosak, mert Eötvös útkeresését, ideológiai tanácsatlanságát, viaskodását a német idealizmus filozófiájával és — amit már Szalay is észrevett — Spinozával tükrözik. Ezért SÖTÉR jól tette, hogy „felfedezte“ őket s bennök Eötvös több későbbi gondolatának csíráját. Persze, amikor azt hiszi, hogy Eötvös egyhelyütt — „kifejlés“-ről beszélve — felismerte a fejlődés törvényét, ott valójában csak spinozizmusról van szó (27. l.).

Talán éppen a Karthausi korszakára gondol Eötvös, amikor évek múlva egyik fiához írt levelében bevallja, hogy „egyszer erővel német filozófus akart lenni“ s Kantot s mindjárt utána Hegelt addig tanulmányozta, míg végre „azon meggyőződésre érkeztem, hogy minden filozófia haszontalanság...“ Nem értem, hogyan lehet ezt a filozófiaellenes kifakadást, amelyet egy boszszús, pesszimista hangulat sugallt, filozófiai közömbösségre magyarázni s ebből Eötvös filozófiai alapjainak elégtelenségére következtetni? S mintha ez lett volna az oka annak, hogy egyházpolitikája kudarcba fulladt! Abban igaza van SÖTÉRnek, hogy Eötvös idealista volt, s ez Eötvös elégtelensége. Ez, nem pedig filozófiai közömbössége akadályozta meg abban, hogy a feuerbach-i materializmus alapjára helyezkedjék s a haladás, Gottfried Keller, a forradalmi orosz demokraták útját válassza. Hiszen Eötvös egész élete és életműve, Kant- és Fichte-tanulmányai, átmeneti spinozizmusa, érdeklődése Hegel és a saint-simonizmus iránt (sőt SÖTÉR könyve is) rácafolnak a filozófiai közömbösség vádjára. SÖTÉR megfélemez arról, hogy Gottfried Keller rossz példa, mert ő csak „felemás“ materialista volt, s hogy az orosz forradalmi demokraták materializmusának kibontakozását olyan történeti és társadalmi tényezők tették lehetővé, amilyenekről Magyarországon még szó sem lehetett.

A baráti közösség harmadik tagja egy korán meghalt németül író arisztokrata, Palochay Tivadar báró.

Elismerjük, hogy a fiatal Eötvös hiánytalanul osztozott vagy osztozhatott Palochay „patétikus világmegvetésében“, hogy a „Palochay-költemények tükrözte hangulat és lelkiállapot“ a fiatal Eötvösre is jellemző, hogy még témáik is azonosak, hogy „egymást ösztönözhatték, egymást kölcsönösen visszhangozták műveikben“. De amikor mindezt fenntartás nélkül elismerjük, megokolatlannak tartjuk Palochay alakjának misztifikálását s költeményeinek túlbecsülését. Mint költő, a jellegzetes műkedvelő hatását teszi ránk, aki — meg kell adni: életkorához képest valóban virtuóz módon — éli bele magát kedves német költőinek modorába. Nyilván ezt csodálhatta benne Szalay és Eötvös. Költészete csupa visszhang. Az egyes verseket olvasva, rádöbbenünk: ez Heine, ez Lenau, ez Uhland, ez Schiller modora, de persze az eredetiek

konkrét személyi, érzelmi valóságtartalma nélkül. Az utánzás sokszor egyenesen plágiumjellegű. Van verse, nem is egy, amely valóságos Heine-paródia:

DIE ALTEN BEKANNTEN

*Ich wandle unter den Blumen,
Die sprechen vielerlei,
Sie flüstern und kosen und singen
In süßner Melodei.*

*Es sind lauter Bekannte,
Die mich in früherer Zeit
Gar oft mit ihren Düften
Und bunter Zier erfreut.*

*Sie scheinen mich gar nicht zu kennen,
Und schauen verwundert mich an:
Was will denn mit seinen Tränen
Der arme blasse Mann?*

Ez csak egy példa, de így megy ez az egész kötetten végig.

Nyilván az ilyen versekre gondol SÓTÉR, amikor azt írja, hogy „Palocsay szerencsésen megőrzi . . . a Heine-i líra könnyed, egyszerű, behízelt dalszerűségét“. Valóban, de Heine reális nyelve, lírai varázsa nélkül. Főként Lenau tartja igézetében Palochayt, aki a legnagyobb osztrák lírikus első magyar követői és *legszolgaibb* utánzói közé tartozik. Megírja többek között Lenau egyik versének párdarabját (Frühlingstod) s egyszerűen átírja, nem: eltulajdonítja egyik közismert nádi-dalát (Der Sonnenstrahl). Mihelyt magára marad, úgy vergődik, mint a szárazra került hal, mesterkéltséggel, dallamtalan és érdektelen, még a nyelvtan ellen is vét. Mindössze egy-két szonettjében — ahol a szigorú forma gátat vet áradásának — bizonyul valamelyest önállósnak. — Mégis, részletesebben kellett vele foglalkoznom, mert SÓTÉR egy Palochay-korszakot iktat be Eötvös fejlődéstörténetébe, mert Palochaynak egyik Schiller-utánzatában (Der Jüngling) látja mintegy preformálva a Karthausi „érzelmi vonalát“ s végül: mert nem szeretnők, hogy legalább a részleteiben valószínű Pruzsinszky-legenda után egy újabb, de ezúttal — ha lehet — jóval valószínűtlenebb legenda terhelje az Eötvös-irodalmat. Fontosaknak és reálisaknak tartom ezzel szemben Sótér utalásait a két barát közös ideológiai és érzelmi forrásvidékére, vagy ami ezzel egyet jelent: osztályproblematikájuk azonosságára. Ehhez még hozzátenném: ahogyan Szalay a francia romantikára, így figyelmeztethette Palochay Eötvöst kora német költészetére. Azonkívül idekiváncozik még egy kérdés, amely érdekes fényt vet mind a fiatal Palochaynak anakronisztikus, maradi, mind a fiatal Eötvösnek nemzeti-haladó magatartására. Jellemző, hogy a magyar irodalom- és nyelvművelés forradalmi kor-

szakában, a megújuló patriotizmus évtizedeiben, amikor a német származású polgári írók legtöbbje (Toldy-típus), a fejlődés törvényszerűségét követve, magyarra cseréli anyanyelvét, az arisztokrata Palochay német, német anyanyelvű barátja pedig magyar verseket ír. Ha valahol, talán ezen a ponton kellene hangsúlyozni Pruzsinszky szerepét. Főleg, ha arra gondolunk, hogy az Eötvös szűkebb vagy tágabb baráti köréhez tartozó írók (Szalay, Trefort, Pulszky) magánlevelezésükben úgyszólván mindvégig ragaszkodnak a német nyelvhez. S abban, hogy Kölcssey magyarra fordítja Palochay „Jüngling“-jét, majdnem hajlandók volnánk a Kazinczy—Pyrker-eset megismétlődését látni. De SÖTÉR magyarázata eloszlat minden homályt. Különös ellentmondásnak tetszik, persze, hogy Eötvös 1831-ben, egy Kazinczyhoz írt levelében bevallja: anyanyelve német, viszont huszonhárom évvel később mentegetődzve írja Charles Montalembertnek, hogy németül válaszol levelére s hozzáteszi: ebben ugyan nagyobb gyakorlata van (mint a franciában), de ez szintén idegen nyelv az ő számára. (Ez a Balogh Józseftől 1939-ben közölt levél nyilván elkerülte SÖTÉR figyelmét)...

SÖTÉR könyvének legszebb fejezetei azok, ahol műalkotást elemez. Elemző módszeréből Eötvös lírájánál ad első ízben példát: mindenesetre több megértéssel és nagyobb ideológiai elmélyedéssel foglalkozik vele, mint bárki előtte. Itt csak egy-két esetben nem hallgathatom el kételyemet. Nem látom be pl., miért kellett Eötvösnek a Búcsú „nemes“, „kimért“ hangját pontosan a francia romantikából kölcsönöznie? Amikor éppen a Búcsú első valóban eredeti, hangjában, terminológiájában új s egyúttal egyik legszemélyibb költeménye. Hiszen még azt a régi világirodalmi motívumot is, hogy az ég egy kincset ad minden hazának, amely valószínűleg Börne közvetítésével került hozzá, teljesen személyivé s magyarrá tudta tenni benne.

SÖTÉR hívja fel első ízben a figyelmet azokra a töredékekre, amelyekben Eötvös a „bányász alakját és sorsát idézi elének“. Ha alaposan kitágítjuk a proletár fogalomkörét, csakugyan ez volna az első eset, hogy — SÖTÉR szerint — magyar költő proletárt énekel meg. De azt hiszem, realisabb úgy értelmezni a verset, hogy Eötvöst elsősorban nem a proletársors, hanem *egy* érzelmes bányász sorsa érdekelte, aki egymagában dolgozik a bányában s hegytetőn álló házára, kertjére, családjára gondol, ahol „a puszta érc helyett szerelmet lelhet“. A két világ romantikusan kiélezhető ellentéte, a bányában pusztult férj, a férjét hazaváró asszony, — csupa olyan motívum, amely megkapta a fiatal Eötvös érzelmes-humanista szívét. Ennél aligha mehetünk tovább, s proletársorsot, „haladó társadalmi tendenciát“ nem igen fedezhetünk fel a töredékekben . . . (Hogy pedig mit jelent a bánya mélyén *ilyen* tendenciával járni, azt legjobban Petőfinek „Bányában“ c. költeményéből látni.)

Kár, hogy SÖTÉRnek — forrásanyag híján — alig van mondanivalója Eötvös rövid bécsi tartózkodásáról vagy külföldi utazásáról. Ma csak sejtjük,

mit jelenthetett Eötvösnek Anglia, Németország, s mindenekelőtt Párizs, amely ezidétt újra a forradalom s a forradalmasító eszmék, a feltörekvő forradalmi proletariátus fővárosa lett, mit jelenthetett találkozása pl. Victor Hugóval, — minden bizonnyal többet, mint amennyit a róla szóló anekdotikus adatok sejtetnek. Bizonyára azok a tapasztalatok, amelyeket külföldi útján szerzett a kapitalizmus, az osztálytársadalom körül, teszik fogékonnyá szemét a magyar reformmozgalom, a soron levő társadalmi és politikai kérdések iránt. Nem véletlen, hogy hazatérése után írja meg két programmatikus Victor Hugo-tanulmányát.

Az a néhány oldal, amelyen SÖTÉR Eötvösnek V. Hugo-hoz, illetőleg a francia romantikához való viszonyával foglalkozik, könyvének legtermékenyebb részei közé tartozik. S itt kerül szembe az első átfogó távlatú kérdéssel: a romantikával. Hadd állapítsuk meg mindjárt: Egyáltalán nem értünk egyet azzal az eljárásával, ahogyan a fiatal Eötvös (és Szalay) érzelmes, v'lágfájdalmas romantikáját, mint külön személyhez, testhez szabott romantikát kiemeli az átfogó magyar romantikából, s hogy szembeállíthassa vele, lefokozza a fiatal Vörösmarty és Jókai romantikáját. Itt alig van mondata, amellyel ne kellene vitába szállnunk. Az Eötvösök testhez szabott „különromantiká“-ja élethelyzetükből, társadalmi viszonyaikból, eszményeikből szükségkép, szervesen „adódó“, mondja SÖTÉR, — ahogyan a Vörösmartyéké, a Jókaiaké szükségszerűen a magukéból, mondanók mi. Eötvös romantikájának lényeges eleme az eszmény, — az eszményítés azonban teljességgel hiányzik belőle, mondja SÖTÉR. A „Karthausi“-éből is? kérdezzük mi, amelynek — SÖTÉR szerint — valamennyi alakja, helyzete, — egész cselekménye: a romantika módszerét, ábrázolási művészetét mutatja. „Ebből a romantikából hiányzanak az illúziók, az ábrándok“, — a „Karthausi“-ból is?, — „ennek a romantikának éppen az ábrándtalanság, az illúzióvesztés a lényege“. De vajjon lehetséges-e ábrándtalanság és illúzióvesztés ábránd és illúzió nélkül. És a fiatal Eötvös vallása nem illúzió-e? — „Ebben a *világfájdalmas* (az én kiemelésem) romantikában nyoma sincs a valóságtól elfordulásnak, az álmokba temetkezésnek“. Ha csak nem azonosítjuk forradalmi romantikával, — erre talán SÖTÉR sem gondol, — beszélhetünk-e még itt romantikáról? „Ez nem az életundor, a csüggedés, a menekülés romantikája, nem álmokat és illúziókat keres — hanem feladatokat“. És a „Karthausi“ romantikája nem csüggedésbe, menekülésbe torkollik-e?

„Nem Novalis (pontosabban a Novalis-típus T. T. J.) az Eötvösök romantikájának mestere — hanem Victor Hugo“. — Elfogadnók a szembeállítást, ha csak a reakciós Novalis s a haladó Victor Hugo összemérhetetlenségéről volna szó. De SÖTÉR nyilván elsősorban az életundor, a csüggedés, menekülés képzetét társítja a Novalis nevével. Igaz, a politikailag reakciós Novalisban sok a dekadens, beteges vonás, s költészetében gyakran menekül éjtszakába, irracionálisba, ábrándokba. De gyakorlatilag ő sem szakad el a valóságtól,

sem a kapitalizmus előtti feudalizmustól, amelynek apologétája, sem a kapitalista valóságtól, amely ellen harcol. Eszménye visszafelé tekintve a középkor, előre tekintve valamilyen feudális monarchia-féle stb. — Látnivaló, léptenyomon ellentmondásokba ütközünk. Az ellentmondások, a fogalmi bizonytalanságok hínárjából csak egyetlen kivezető út képzelhető: a fogalmak tisztázása, ebben az esetben: a romantika fogalmának meghatározása.

SÓTÉR monográfiájában végre arra a történeti helyre kerül Eötvös „Karthausi“-ja, amely úttörő jelentőségénél fogva megilleti, nem is beszélve arról, hogy ezt a jelentőséget a maga sokfajta személyi, társadalmi és esztétikai vonatkozásában, de ellentmondásaiban csak marxista kutató láthatta meg s értékelheti igazán.

A „Karthausi“ magva egy szerelmi csalódás, egy fiatal arisztokrata érzelmi ideológiai válsága, amelynek kialakulását s lefolyását a júliusi monarchia gazdasági, társadalmi viszonyai, helyesebben: Eötvösnek a kapitalista társadalom körül szerzett friss, de tegyük hozzá — nem éppen mély tapasztalatai — és olvasmányai determinálják: A magánjellegű válság tükre az egész kor s benne Eötvös egész nemzedéke átfogó világnézeti válságának. SÓTÉR fogalmazásában: „A Karthausi . . . a világfájdalom regénye, — de ez a világfájdalom nem holmi 'kóros', 'privát' érzés, hanem a kapitalista világ szülte kétségbeesés, csalódás, émely és felháborodás vegyülete.“ Ez az alapvető tézis, amelynek gondos és szellemes kifejtésénél SÓTÉR hatalmas bizonyító anyagra támaszkodik. Együttal az eddigi Karthausi-kutatás bírálatát adja.

A regény előzményeivel és „létrejöttének“ ideológiai és irodalmi körülményeivel foglalkozva, magáévá teszi azt a felfogást, amely itt is nagy jelentőséget tulajdonít Palochaynak, főleg pedig a már említett „Jüngling“ című költeményének. „A Palocsay-kifejezte válságérzés azonos a Gusztávéval . . . Palocsay verse jellemzően mutatja meg a nemzedék „világfájdalmának ábrázatát“. (S ezen kívül még hány száz egykorú vers? — kérdezzük mi.) „A Karthausi érzelmi vonala csaknem egyezik is a költeményével.“ Ennyi az egész? kérdezzük mi. — De hadd feleljen kérdésünkre SÓTÉR maga: „De Eötvös elmélyíti e válság rajzát azzal, hogy túllépve az érzelmi általánosságokon, feltárja történelmi-társadalmi gyökereit.“ S ez a döntő, nem pedig Palochay vérszegény, gyermeteg, általános, helyenként nyegle válságérzése, amelyet világok választanak el Gusztávnak jóval konkrétabb válságérzésétől.

Tudjuk, hogy a pozitivistá vagy szellemtörténeti „Karthausi“-kutatás idővel valósággal sportszerűen űzött forráskutatássá alakult át. Végül alig volt érzelmes, világfájdalmas francia regény, amely ne szolgált volna Eötvösnek forrásul vagy mintául, a „Karthausi“-nak olyan neve, helyzete, motívuma, amelynek ne mutatták volna ki idegen eredetét, alakja, amelynek ne derítették volna ki idegen alakmását. Mi nem tagadjuk az eszmék, példaszzerű művek

ösztönző, felszabadító és nagykorúsító hatását. De ilyen hatásról csak abban az esetben s ott beszélhetünk, ahol a hatást átadó s a hatást elfogadó fél az ideológiai rokonság viszonyában áll egymással. SÓTÉR álláspontja lényegében helyes: a Karthausit csupán a kor érzelmes irodalmának mégolyerős hatásából megmagyarázni lehetetlen. De a helyett, hogy kritikailag foglalna állást az eddigi hatáskutatásnak dialektika-ellenes, elvont, gépies módszerével szemben, pozitív módon értékeli e kutatás eredményeit. Aztán: bajosan képzelhető, hogy Eötvös csakugyan elolvasott volna minden könyvet, amelyet a nyakába varrnak, s ha el is olvasott közülük néhányat, nyilván nem azért tette, mert „vajmi csekély élettapasztalat birtokában kezdett regényébe s a hiányzó élményeket könyvélményekkel kellett pótolnia“ (SÓTÉR). Nem sokkal realisabb azt mondani, hogy Eötvös azért olvasta pl. a „Nouvelle Heloïse“-t vagy a „Werther“-t vagy e régénytípusnak egyik-másik, keze ügyébe eső, divatos lezármazottját, mert kielégítették akkori érzelmi szükségleteit s, hogy olvasás közben alakult ki benne a „Karthausi“ koncepciója? S ahelyett, hogy egyes motívumok, nevek, alakok eredetijét nyomoznók, inkább rá kellene mutatni arra, hogy éppen ezek a regények irányították vagy irányíthatták Eötvös figyelmét „kora legidősebb kérdésére“ a „kapitalista társadalom valóságára“, a proletariátusra, pauperizmusra. Hogy ezzel a kérdéssel, amely SÓTÉRnek föltétlenül helyes megállapítása szerint Eötvöst „tulajdon hazájának jövője miatt érdekl“ (vagy érdekelheti), nem francia, hanem magyar környezetben, „a fejletlen magyar állapotok között foglalkozni“ nagyon is irreális vállalkozás lett volna, ezt is jól látja SÓTÉR. Azt viszont még senki sem vette észre, hogy Eötvös a kapitalizmus ellentmondásaival, a proletárosztállyal éppen olyan tanácstalanul és tehetetlenül áll szemben, mint állítólagos forrásai, s hogy akárcsak ők, a kapitalizmusnak mindössze kinövéseit, embertelenségét látja, viszont jóformán semmit ekkor még haladó jellegéből.

Azok között az ideológiák között, amelyeknek Eötvösre tett hatása legalább is valószínűsíthető, SÓTÉR, úgylátszik, legfontosabbnak a saint-simonizmust tartja. Pár évvel ezelőtt a saint-simonizmus magyar visszhangjáról írva, sikerült kimutatnom, hogy 1840 előtt a „tan“-ból magából mindössze néhány gondolat, vezető tétel, műszo szivárgott irodalmunkba, ez sem az „összövegek“-ből, hanem főként folyóirat- és újságcikkek, kivonatok, költők közvetítésével. Akkori ideiglenes eredményeimet, amelyeket ma már új anyaggal egészíthetnék ki, a következő megjegyzéssel zártam le: „egy-két szólam, jelző, kép, látomás, humanizmusra és szocializmusra való hivatkozás még nem tesz senkit sem saint-simonistává, éppoly kevésbé, mint az a tény, hogy valaki az elnyomott osztályok védelmezője. Az se tévesszen meg senkit, hogy Eötvösnél, vagy Kossuthnál, vagy Szalay Lászlónál elszigetelt saint-simonista nyomokra találunk. A lényeg, nem egy-két véletlen megfelelés, hanem az ember és író magatartása . . .“ Ehhez — legalább Eötvösre vonatkozólag — alig van hozzátenni, legfeljebb kiegészíteni valóm. Hiszen SÓTÉR

adatai is bizonyítják, hogy Eötvös és centralista barátai érdemben csak 1840 után foglalkoznak a szocialista-utópista tanokkal, s csak fölteszi, de nem bizonyítja, hogy Eötvös jóval később — az „Uralkodó Eszmék“-ben idézett utópisták közül „néhányat már a Karthausi megírása idején ismert“. SÓTÉR-rel együtt mindössze annyit tarthatunk kétségtelennek, hogy „Eötvöst és barátait a reformmozgalmak idején megérintette egy s más a korai francia szocialisták tanaiból“. Aki azonban csak egy-két pillantást vet pl. a reformnemzedék egyik bálványának, a kispolgári jakobinus Börnének „Párizsi levelei“-be vagy egy másik, jelentékenyebb bálványának, Heinének, párizsi helyzetjelentéseibe, vagy a nemzedék ideológusainak mindennapi kötelező olvasmányába, az „Augsburger Allgemeine Zeitung“-ba, az már nem tarthatja olyan kétségtelennek, hogy a „Karthausi“ bírálata a júliusi monarchia társadalmáról, de különösen a proletárság helyzetéről: pontosan a szocialista tanítások hatásáról tanúskodik. Vagy (határozottabb, feltétlenül pozitív fogalmazásban): hogy e bírálat s általában a „Karthausi“ társadalomszemlélete . . . csak a Marx és Engels előtti, idealista, sőt misztikus jellegű szocialista tanok hatásából érthető meg. S aligha e tanítások kispolgári - konzervatív (?) jellege, hanem Eötvös fogyatékos ismeretei tehetnek arról, hogy „Armand alakjában . . . a proletárságot annyira hibásan ábrázolja“. (Nem tudom megokolt-e, éppen a nagyvonalú korai francia szocialisták tanaira, amelyek tudvalevőleg a tudományos kommunizmus forrásai közé tartoznak, rásütni a kispolgári konzervatív magatartás bélyegét? SÓTÉR aziránt is kétségben hagy, kik azok a korai szocialista írók, akik nem vették tudomásul az osztályharcot? Saint-Simon és Fourier aligha tartozik közéjük. Jóval előbb igen helyesen a Saint-Simon és Fourier művét folytató kispolgári szocialistákról állította Sótér ugyanezt. Ebben az összefüggésben Sismondira is hivatkozik, de még tőle sem idegen az osztályharc gondolata!)

A saint-simonizmus magyar visszhangjával foglalkozó kis tanulmányomban úgy láttam, hogy a saint-simonizmus idővel nálunk is, külföldön is beletorkollik Lammenais „keresztény“ szocializmusába, amely nálunk is elég korán talál hívőkre. Felhívtam a figyelmet arra, hogy Lammenais népszerűségéhez nagy mértékben hozzá járult Börne, amikor ragyogó fordításával úgyszólván közkeletűvé tette Lammenais legjobb művét, a „Paroles d'un croyant“-t, s óvatosan rámutattam Eötvösre, mint aki egy-két ponton érintkezik Lammenais-sal. SÓTÉR főleg a „Karthausi“ misztikus, vallásos mozzanataiban és Gusztáv kiutat kereső utolsó fohászában (mi inkább optimista látomást mondanánk) konkretizálja a hatását. Ezúttal rámutatnánk arra, hogy amikor Gusztáv kétely és remény között vergődve, felidéli az ígért földjét, amelyet nem érhetett el, Józsuá alakját, amelyet „az ő nemzedéke ruházott fel fegyverrel“, s Józsuával együtt a jobb, boldogabb kort, — mindezzel eszmeileg, terminológiaiilag is valóban pontosan összevág Lammenaisnek prófécija egy minden embert, minden nemzetet, testvérként a megbékülés, a szabadság, egyenlőség,

testvériség jegyében álló korszak eljövételéről — egy lényeges vonás: a Lamme-nais jellegzetes krisztológiája nélkül.

S ha már SÓTÉR egyik központi kérdésénél, a hatások kérdésénél tartunk, amelytől nem tud szabadulni, mért kell mellőzni két olyan emberi, eszmei és irodalmi hatást, amelyet nem úgy kell kikövetkeztetni a „Karthausi“-ból, hiszen Eötvös maga konkretizálja a két hatást, amely marxista értelemben is annak minősíthető? Byronra és Goethére gondolok.

A „Karthausi“ időpontjában az európai Byron-kultusz még nem haladta túl delelőpontját, magyar kisugárzása pedig éppen most mutatkozik meg elsőízben. Igaz, hogy Byron világfájdalma, romantikája, humanizmusa, feudalizmus- és kapitalizmus-ellenessége, szabadságszeretete, együttérzése a legnyomorultabb néposztállyal, a proletariátussal, nem elméleti passzív, hanem lázadó, sőt forradalmi jellegű (l. a ludditák érdekében elmondott beszédét!), de éppen ez a jellege gyakorol olyan igéző hatást Eötvös egész nemzedékére. Abban pedig egyenesen példát mutathatott neki, hogyan töri át egy arisztokrata író a maga osztálya, sőt az egész osztálytársadalom korlátait. Az sem véletlen, hogy Eötvös pontosan akkor idézi, amikor élesen szembeállítja Velence, Róma, Itália egykori nagyságát, dicsőségét e nagyság és dicsőség romjaival. Most csak egyszer idézi (a Dózsa-regényben, a „Nővérek“-ben újra idézni fogja!), de az összefüggés, amelyben az idézet megjelenik, megmutatja, milyen szükségletét elégíti ki: Eötvös nem mintát, motívumot, regénysablont vár tőle, hanem perdöntő tanúságot, amellyel — a multba visszatekintve — igazolni tudja a maga hanyatlás-elméletét és pesszimista történet szemléletét, de ugyanakkor segítségére van abban, hogy tanácstalan-ságából kiutat találjon. Egy másik példaképe, akit élete végéig követni fog: Goethe. Erre még visszatérünk.

Elfogadjuk SÓTÉRnek azt a megállapítását, hogy a „Karthausi“ éppen „amiatt emelkedik a szentimentális, privát-módon 'világfájdalmas' regények átlaga fölé, mivel „*s* csalódás, a kiábrándultság gyökereit nem csupán a személyes sorsban, hanem a társadalmi valóságban is megmutatni igyekszik“. Elfogadjuk mindazt, amit SÓTÉR a „Karthausi“-nak „mint írói alkotásnak“ úttörő, kezdeményező jelentőségéről megállapít, hogy Eötvös „itt úgyszólván előzmények nélkül áll a magyar irodalomban“. Csak azt szeretnők tudni, hogyan értelmezzük ezt az „előzménynélküliség“-et? Ha szemelőtt tartjuk a „Karthausi“ minőségi fölényét, európai hátterét és távlatait, mellőzhetőnek véli-e s kiiktathatja-e SÓTÉR a magyar próza, az érzelmes lélekelemzés és társadalmi rajz haladó hagyományainak sorából Kármán „Fanni“-ját, Kazinczy „Bácsmegyei“-ét, amelyet két magyar nemzedék olvasott könnyek között, nem beszélve „Alphonse levelei“-ről, amelyet Eötvös legjobb barátja, Szalay László írt, vagy Bajza „Ottília“-járól? Mert ezeknek a műveknek minden lélektani, társadalmi tapasztalatlanságuk, elégtelenségük, távlatnélküliségük ellenére is van egy történeti érdeme: magyar társadalmat rajzolnak s termino-

lógiailag, Goethe „Werther“-ének két közelkorú (1823, 1827), végre nyomtatásban is megjelent fordításával együtt, Eötvös előkészítői s ezen a réven mindenestre a „Karthausi“ előzményei közé tartoznak. S ezt lehetetlen tudomásul nem venni ott, ahol a hatáskutatás a legjelentéktelenebb s legismeretlenebb francia regényt is számontartja, ha akárcsak egy szemernyi rokonságot vél felfedezni közte és a „Karthausi“ között.

Kissé meglepő, hogy SÓTÉR, akinek egyébként olyan finom érzéke van a költői alkotás formai-művészi szépségei iránt, aki elsőnek tárta fel a „Karthausi“ koncepciójának társadalmi-ideológiai alapját, aki éppen olyan jól tudja, mint mi, hogy a terminológiának, a stílusnak is megvannak a maga társadalmi-ideológiai gyökerei, éppen csakhogy érinti a „Karthausi“ stílusproblémáit... Konkrét elemzés helyett jóformán csak impresszionista benyomásait rögzíti. De van egy termékeny gondolata, amelynek konkrétabb kifejtése minden bizonnyal utat nyithatott volna az Eötvösi stílus mélyebb megértéséhez: a körmondat mint e stílus egyik főeleme, amely kicsinyben valóban Eötvös egész világának tükre. A körmondat SÓTÉR szerint bizonyos mértékben a Kölcsey- egy későbbi fogalmazása szerint — a Kazinczy-Kölcsey-hagyaték egyik eleme. Nyilván ugyanerre gondol, amikor azt mondja: Eötvös körmondatainak „megfinomodott, helyenként ironikus árnyalatú, de igen gyakran nehézkes formáiban“ a „megyei, a nemesi stílus egyik fontos eleme él tovább“. Viszont nem tudom, hogyan egyeztethető össze ez a tény SÓTÉRnek egy korábbi megállapításával: Eötvös, aki fiatal korában „a francia romantika stílusán nevelkedett, könnyedén, szellemesen, egyszerűen ír“, később azonban értekező stílusát Szalay körmondatos, bonyolult, helyenként nehézkes modorához igazítja. Vagy talán két körmondat-formája volt: egy értekező és egy szépirodalmi? Ezzel szemben a körmondat európai története azt mutatja, hogy annyi változata van, ahány nemzet, s ezen belül korstílus, személyiség. Csak egy nem változott a hosszú századok alatt: a klasszikus őstípus a maga arányos, architektónikus szerkezetével, úgy amint az iskola, a klasszikus auktorok olvasása, utánzása, a klasszikus retorika elmélete és gyakorlata rögzítette. Ez a típus minden társadalmat kiszolgált, egyházi és világi szónokot, forradalmárt és ellenforradalmárt egyaránt. Ez él tovább Pázmányban, a Kazinczy — Kölcsey-hagyományban, a nemesi megyei stílusban, ez kap egyéni szint a „Karthausi“-ban, amelynek körmondatairól SÓTÉR azt mondja, — hogy Eötvös későbbi műveihez képest „még erőteljes lírai hév telíti“ őket.

A körmondat Eötvös stílusának egyik eleme, de nem meríti ki e stílus lehetőségeit. Az elmélkedő, filozófáló, értekező Eötvösnek a körmondat valóban egyik jellegzetes, de az írónak nem ez az egyetlen mondatformája. Amikor az érzelem, a szenvedély közvetlen valóságát fejezi ki, amikor eseményt ábrázol, megtalálja az utat az élő, beszélt nyelvhez: rövid mondatos stílusra cseréli a „körmondatosságot“. Így van ez a „Karthausi“-ban, így lesz ez a „Falu Jegyzője“-ben, a Dózsa-regényben; sőt a „Nővérek“-ben is. A körmon-

datosság pedig nyilván csak akkor válik a közvetlen, a „realista előadásmód korlátjává“ — hogy továbbfűzzem SÖTÉRnek egy másik gondolatát, ha Eötvös nem a valóságot ábrázolja, hanem csupán a valóságot értelmező gondolatait, reflexióit.

De a „Karthausi“ „körmondatosság“-ának is van egy olyan terminológiai-történeti jelentősége, amelyről kár volna megfeledkezni. Csak meg kell nézni Eötvös filozófáló kortársainak mondvacsinált vagy anakronisztikus magyar prózáját, pl. Kant-fordításait, hogy belássuk: a „Karthausi“ pótolja jó-sokáig a hiányzó élő, filozófiai műnyelvet. Ilyen behatóan, ilyen sokat, ilyen ma is élvezhető nyelven, magyar könyvben, a Karthausi időpontjáig még nem filozofáltak. (Ez a filozófáló szenvedély mindenesetre, már magában véve is, ellentmond a „filozófiai közömbösség“ vádjának!)

SÖTÉR egyik tétele szerint Eötvös ugyan „a nép ügyének szolgálatát tekinti a költő legjobb feladatának, de a népet magát inkább csak felülről látta“. De azért azt hiszem, SÖTÉR egyetért velem abban, ha Eötvöst a XIX. század egyik legnagyobb magyar népnevelőjének nevezem, akinek — SÖTÉR-idézte — vezetőgondolata: a szellemi sötétségből kiemelni a népet, hogy valóban élvezhesse majd a szabadság gyümölcseit. De talán ahhoz is jogunk van, hogy a magyar szellemi élet egyik legnagyobb humanistájának nevezzük, noha SÖTÉR inkább csak érzelmes filantropiáját, „emberbarátiságá“-t, használni akarását emlegeti, aminek persze a humanizmussal közös ideológiai alapja van: a felvilágosodás. Hozzáteszem, hogy a felvilágosodott humanizmus eszméinek egyik legátfogóbb emberi-nemzeti megtestesülését és művészi megnyilatkozását Goethében, illetőleg Goethe életművében látom.

Már most: Goethe magyar recepciója körül végzett kutatásaim arról győztek meg, hogy alig van magyar író, költő, gondolkodó, aki Goethét és életművét olyan mélyen, átfogóan ismerné, mint Eötvös. Goethe jelenléte életének minden korszakában megállapítható. Iránymutató eszménye a humanista magatartásban. Példaszerűségének hatása nem szorítkozik egy korszakra, mint pl. a Byroné. Az első s az utolsó nagy világirodalmi név, amelyet említ: Goethe. Első nagyobb műve a „Götz von Berlichingen“ fordítása (SÖTÉR nem szól róla). Amikor Eötvös híres Petőfi-bírálatában felsorolja a nagy példákat: Uhland költeményei, Lessing Emilia Galottija mellett ott vannak a Wilhelm Meister, Werther, Faust, Goethe költeményei. Amikor 1848 februárjában egy Kossuth-ellenes akció során arra kéri Széchenyit, győzze le támadó ingerültségét, Goethe példájára hivatkozik: „Legyen valóságos Goethe . . ., tisztán az objektivitás embere“. Számos gondolatában ráismerünk a Goethe gondolkozására. Az egyikben, amely a legszebbek közül való, megvédi Goethe erkölcsi és művészi nagyságát egy angol kritikusanak támadásával szemben. Karlsbadban az ő kezdeményezésére jelölik meg emléktáblával Goethe egykori lakóházát. Ez adatok és tények, amelyeknek egyrésze a SÖTÉR könyvében is előkerül, s amelyeknek számát még szaporíthatnók, megokolttá teszik, hogy

Goethe is helyet kapjon az Eötvös világnézetét, izlését formáló erők között. SÖTÉR talán csak kétszer rögzíti Goethe hatását, de akkor is a régi hatáskutatás szellemében értelmezi. Amikor Gusztáv visszariad az öngyilkosságtól, — ez a „Faust“ hasonló jelenetére emlékezteti; Eötvös lélekelemző módszerében a „Wahlverwandschaften“ hatását látja. (Erre Péterfy Jenő figyelmeztethette.) Pedig legalább egyszer alkalma nyílt volna arra is, hogy megmutassa: miben áll Goethének helyzetet, problémát megvilágító szerepe. A „Karthausi“-nak arra a helyére gondolok, ahol Gusztáv a világ bölseiről, a nagy eszme halhatatlanságáról elmélkedve, ellenképpül Goethe „Faust“-ját idézi, „hol nemünk egyik leghatalmasabbja önszenvedéseit letéve néz egyet azon szerencsétlenek közül, kiket a tudásvágy megragadott, kik merészen kinyújtva kezüket az ismeretfa tiltott gyümölcse után . . . azon kis örömet is elveszték, mi még a földön számukra megmaradt . . .“ Ami ezután következik, az a „Faust I.“ első önálló magyar interpretációja, mindenekelőtt Faust nagy monológjának visszhangja — a „Karthausi“ nyelvére átültetve, a „Karthausi“ távlatához szabva.

SÖTÉR könyvének második része Eötvös politika-publicisztikai működésével foglalkozik, amelyet mint a centralista munkaközösség s a „Pesti Hírlap“ dolgozótársa fejtett ki. Eötvös hazatérése óta közelebb került a magyar társadalmi valósághoz, anélkül, hogy lemondott volna európai távlatairól. SÖTÉR nagy gonddal rajzolja meg azt az izgalmas légkört, amelyben Eötvös politikai pályája indul. Egyre határozottabban bontakoznak ki végleges politikai programjának körvonalai, anélkül, hogy meg tudná szerezni a teljes ideológiai biztonságérzetet. S végül: SÖTÉR megmutatja, hogyan válik e program Eötvös második regényének, a „Falu Jegyzőjé“-nek ideológiai bázisává. (Nagyon figyelemreméltónak tartom SÖTÉRnek azt az észrevételét, hogy ebben a korszakban alakul ki a regény sajátos polemikus előadásmódja, hogy itt, a „Pesti Hírlap“ hasábjain, a konzervatívokkal, a „Budapesti Híradó“-val, a Dessewffy Emillel vívott harcokban születik meg metszően gúnyos, kíméletlen stílusa.)

SÖTÉR, hogy megmutassa, milyen része van a vezető centralistáknak a közös eszmei-politikai program létrejöttében, szóhoz juttatja valamennyiüket, ami azzal a következménnyel jár, hogy Eötvös oldalszámra háttérbe szorul, vagy ideiglenesen teljesen lekerül a színről. SÖTÉR abban a törekvésében, hogy teljesen összehangolja a centralista barátok gondolkozását és elveit, nem egyszer mintha teljesen elmosná a közöttük levő különbségeket s Eötvös egyéni arcát, szellemi önállóságát is elhomályosítaná. Nagyon termékenynek bizonyul viszont az az eljárása, hogy nyomon kíséri Eötvös eszméinek útját első csírájuktól végső kialakulásukig s már most felfedi azokat a szálakat, amelyek a centralista Eötvöstől a szabadságharc utáni Eötvösig vezetnek. Ézzel új világításba helyezi pl. az „Uralkodó Eszmék“ előtörténetét. Viszont: Könnyen perspektíva-tévedések forrásává válhatik s válik is ez eljárás fordítottja,

amikor SÓTÉR az „Eszmék“ nézőpontjából visszatekintve próbálja értelmezni a megítélni Eötvös forradalomelőtti magatartását.

Ezzel újra eljutottunk ahhoz a problémához, amelyet már a bevezetésben is fel kellett vetnünk: Eötvösök forradalomellenességének, általában a forradalomhoz való viszonyuknak a problémájához.

A centralisták programjának magva: az ország demokratikus átalakítása, az „alkotmányos rendszer megváltoztatása“ (Eötvös), lényegében: forradalmi eszmék megvalósítása, reformok, törvényhozás útján — forradalom nélkül. De ugyanakkor nem látják be, hogy programjukat „csak a Béctől való elszakadás árán lehet megvalósítani“. Ennek éppen az ellenkezőjét akarják: aggódón ragaszkodnak az „összbirodalom épségéhez, fennállásához“. Mert „félnek a cári hatalom terjeszkedésétől és a pánszlávizmustól, — valamint attól, hogy a független Magyarország darabokra hullana a nemzetiségek függetlenségi törekvései miatt.“ Tehát: Eötvösök 1848 szeptemberi magatartásának kialakításában (Eötvös megfutamodásában) — SÓTÉR szerint — nem egyedül, sőt nem is elsősorban forradalom-ellenességük játszott közre. — Azt a kérdést, hogy egyéb ok vagy okok mellett milyen jelentőséget kell tulajdonítanunk e forradalomellenességnek, bírálatunk bevezetésében próbáltuk tisztázni. Ezúttal SÓTÉRnek csak egy másik megállapításával szeretnénk polemizálni.

„Amennyire egyértelmű e csoport forradalomellenessége 1848—49 után“, írja SÓTÉR egyhelyütt, „annyira halaványan, bizonytalanul jelentkezik náluk ez a forradalomellenesség a 48 előtti években“. De ha azt látjuk, hogy a centralisták főtörekvése: megelőzni a forradalmat, forradalom nélkül hajtani végre a polgári átalakulást (amit éppen SÓTÉR nem győz állandóan hangsúlyozni!), mi ez, ha nem határozott forradalomellenesség? LUKÁCS MÓRIC „irtózatos katasztrófáktól“ tart, amelyek a polgári társaság szerkezetének alapjait . . . végromlással fenyegetik“, s ha helyesnek tartja, „olyan módokról gondoskodni, melyek a jelen nyomor enyhítése mellett a fenyegető veszélyt is elháríthassák“, vajjon nem a forradalomtól való félelem beszél-e belőle? „Egy nép forradalmaiban is nagy lehet“, idézi SÓTÉR Eötvösnek az irlandi szegénységről írt tanulmányából, „lehet dicső és hatalmas magában anarchiája közepében, hol mint a beteg, lázának egész dühével néha többet tesz, mint természetes erejétől várni lehete; de boldoggá csak a nyugalom áldásai közt válik“. Azt hiszem ez a mondat mindössze azt bizonyítja, hogy Eötvös egy bizonyos határig nem tagadja meg csodálatát a forradalmi néptől, de ez semmiesetre sem értelmezhető úgy, mintha hajlandó volna akárcsak egy bizonyos határig is elfogadni a forradalmat. S vajjon a Dózsa-regény, amely éppen egy LUKÁCS MÓRICTól jellemzett „irtóztató“ katasztrófát ábrázol, s a nép hangulatának hasonló megértése mellett is csak vak és romboló erőket képes látni a forradalomban, nem jelent-e félreérthetetlen állásfoglalást a forradalommal szemben? S vajjon feltétlen forradalmi megnyilatkozásra lehet-e magyarázni

Eötvösnek azt a meggyőződését, hogy „a nemzetek újjászületésének nehéz processusa nem történhetik egyáltalában minden zaj és rendetlenség nélkül“? Az sem mondható véletlennek, hogy a centralisták ideológiai forrásai között ott találni azt a Guizot-t, aki ellensége a proletariátus osztályharcának, az opportunista Thiers-t, az angol prosperitást dicsőítő Macaulayt, egy sereg kispolgári utopistát, akik között még véletlenül sem akadt forradalmat helyeslő vagy forradalmat pártoló. Chevalier pl. azért „rokonszenves Trefortnak, mivel időközben konzervatívvá lett“. S ha van forradalomellenes álláspont, akkor nyilvánvalóan a TREFORTÉ az, amikor már 1845-ben kijelenti: „tisztában vagyunk magunkkal, hogy Európában a szabadságot jelenleg csak az alkotmányos monarchia biztosíthatja, hogy nem éljük az republikák korát“. Hogy ebben a hitvallásban milyen része van a forradalomtól való félelemnek s milyen a koronás fej iránti loyaltásnak, amelyet SZALAY emleget, ma már nehéz volna eldönteni. Se SÓTÉR maga szolgáltat akaratlanul nyomós érvet a maga tézise ellen, amikor úgy látja, hogy a centralisták félelme a nemzetiiségektől, félreérthetetlenül az uralkodó osztály félelmét tükrözi, — a kizsákmányoltaktól való félelmet . . .

Amilyen fenntartással voltunk kénytelenek fogadni SÓTÉR egyik-másik tézisét és általánosítását, ugyanolyan fenntartás nélkül fogadjuk fejtegetéseit, amelyek úgyszólván születése pillanatától teljes kibontakozásáig követik a „Falu jegyzőjé“-t, hogy aztán korszakos szerepének megfelelően méltassák a befejezett művet: a magyar kritikai realizmusnak ezt az első s mindmáig egyik legjelentősebb alkotását. Valóban úgy van, ahogyan SÓTÉR látja s láttatja velünk: ez a regény szenvedélyes vádirat a magyar feudalizmus s legtartósabb menedéke, a magyar vármegye ellen. De ugyanakkor ezen túlmenően — s itt kezdődik igazán történeti szerepe — a vármegye „kis világá“-nak s benne a magyar feudalizmus egészének „enciklopedikus“ teljességű szatirikus tükre. Marxista kutató számára azonban a legnagyobb tanulság, amit SÓTÉR úgy fogalmaz meg, hogy „Eötvös realizmusa elválaszthatatlan politikai törekvéseinek s egész emberi, írói magatartásának demokratikus vonásaitól“, s amiben mi Eötvös magasabb fokú ideológiai tisztánlátásának s regénye koncepciójának dialektikus megfelelését látjuk.

Amint láttuk: Eötvös az „enciklopedikus teljesség“-et a vármegyére, a megyei apparátusra s a feudalizmusra korlátozza. Ebből a „kisvilág“-ból csak néhány ablakszem nyílik a „nagyvilág“-ba, a „Karthausi“: a nagyváros, a kapitalista polgárság világába. S Eötvös még azt a keveset is, ami ebből a világból látható, a „kisvilág“ nézőpontjából mutatja be. Mindez érthető, ha meggondoljuk, hogy a centralisták programja a vármegye s a feudalizmus „felszámolásá“-t tűzte napirendre. Hogy azonban a régi értelmiséget csak a lázadó, félszeg Tengelyi-típus, az új értelmiséget, amelyre pedig Eötvösök támaszkodni szeretnének, csak a megyei ügyész becsületes, lelkes, de nem kevésbé félszeg alakja képviseli, még csak zavaróbbá, perspektívátlanabbá

teszi az amúgyis sivár és perspektívátlan helyzetképet. Ehhez járul, hogy a szellemi kultúra minden megnyilvánulása és formája ugyancsak ki van rekesztve belőle. Bizonyára nem véletlenül.

Mindezért azonban bőven kárpótol regény tipológiai gazdagsága, amelyhez fogható még nem látott a magyar irodalom. Igaza van SÓTÉRnek: Eötvös reformprogramjának valamennyi tétele megleli a regény egy-egy alakjában a maga támasztékát, igazolását.

Ilja Erenburg írta le nemrég a következő mondatot: „Az én meggyőződésem az, hogy szenvedély nélkül nincs és sohasem volt igazi irodalom.“ A mult század nagy íróira hivatkozik, akik „nem riadtak vissza attól a szenvedélytől, amelyet most irányzatosságnak neveznek“. Nos, ebben a szenvedélyben Eötvös a nagy orosz írók rokona. SÓTÉR is úgy látja, hogy a „Falú Jegyzője“-t éppen politikai irányzatossága avatja a magyar kritikai realizmus egyik legjelentősebb alkotásává.

Nyilván ezzel a szenvedélyes pártossággal függ össze, hogy Eötvös típusalkotó módszere alig ösmeri a „statisztikai átlag“-ot; annál inkább a kiélezett, szokatlan helyzeteket „a pozitív vagy negatív“ irányban túlhajtott jellemeket. S itt mindjárt rámutatnék egy ellentmondásra, amely, ha jól látom, elkerülte SÓTÉR figyelmét: a Nyúzó—Macskaházy—Rétyné-típus és egész családja, noha Eötvös minden gyűlölete, ellenérzése az övék, realisabb és hitelesebben hat, mint a Viola-Peti típus és egész családja, noha Eötvös minden szeretete, rokonérzése az övék. Nyilván, mert az utóbbit kevésbé ismeri, mint feudális ellenvilágát. Igaz, hogy a „Karthausi“ óta lényegesen megváltozott, közvetlenebb lett a néphez való viszonya. SÓTÉRnek minden bizannyal igaza van: „A regény leghaladóbb, legmesszebb mutató lapjai azok, amelyeken az író a nép nagy szívét, meleg szeretetét, összetartását, jóságát, becsületét mutatja meg... Eötvös, aki a vármegyét oly könyörtelen, oly ábrándtalan szatírával mutatta be, — a népről igaz, őszinte, egyszerű szeretettel tud szólni.“ De ugyancsak SÓTÉR nem győzi majd hangsúlyozni, hogy Eötvös politikai és művészi programjának nem volt társadalmi bázisa, hogy „politikájában éppúgy, mint regényeiben csupán felülről tudott közeledni“ a néphez, s ő figyelmeztet a falra, amely Eötvöst, még legjobb szándékaiban is, a néptől elválasztotta. Amellett, valljuk be, Viola jellemének és sorsának kialakításában Eötvös szeretetével és szenvedélyes pártosságával együtt érzelmes humanizmusa — és a betyárromantika irodalmi hagyománya is közreműködött.

Azt elismerjük, hogy e betyárromantikának Eötvös adott nálunk első ízben kifejezetten politikai jelleget. Viszont Violának az a vonása, hogy „kezét nem mocskolja be osztályabéli ember vagyónával, vérével: csak a gazdagot, az urat üldözi“, — közös a betyárromantika alakjaival. Ellenpéldának itt van Tengelyi. Csak azért válhatott a regénynek pozitív jegyekkel felruházott jellemévé, nem egyszer Eötvös „szócsövé“-vé, mert az ő esetében az a rokon-

érzés és szenvedélyes pártosság, amellyel Eötvös megalkotta, — jóval, konkrétabb tapasztalattal párosult.

Valami hasonlót látni Tengelyi ellenlábásainak, a vármegye urainak, a feudalizmus kis és nagy képviselőinek esetében, ahol ellenérzés, gyűlölet, sőt megvetés helyettesíti a rokonérzést, de mivel gazdag tapasztalati anyagból vannak gyúrva, — mint típusok egytől-egyig Eötvös realizmusának diadalát jelentik. Ezzel szemben az egész mesterkéltséget, naiv okmány-intrika (az intrikaregények „e csaknem selejtes rekvizituma“, ahogyan SÓTÉR nevezi) éppen megfelelő reális alap híján — teljesen irreálisan hat.

Abban talán igaz van SÓTÉRnek, amikor a cselekmény-indító első lökés mintegy a vegyi „reagens“ szerepét tulajdonítja az okmányintrikának, amelynek „bonyodalmai indítják cselekvésre a regény valamennyi szereplőjét váltják ki belőlük egyfelől a tiszta stb., másfelől a rothadó vonásokat“.

De már az a tétele, amelyhez mindvégig ragaszkodik: hogy „Rétyné intrikája nem csupán mozgatja, hanem egységbe, szilárd szerkezetbe fogja is össze“ a regény cselekményét, erősen vitatható. S vajjon lehet-e a Rétyné és Macskaházy intrikáit „helyenként esetleneknek, naivoknak, elnagyoltan bemutatottaknak“ s egy füst alatt „a bűnügyi cselekményt ezen a helyen (az én kiemelésem) szükségszerűnek és tipikusnak“ érezni? Lehet, talán Balzac, Dumas vagy akár Sue világvárosi regényeiben, de semmiesetre sem Taksony vármegyében, épp oly kevésbé, mint a még csak kapitalizálódó Pesten, nem is beszélve a feudális Kolozsvárról (P. Horváth Lázár). Lehet, hogy a regény ennek az intrikának köszönheti egységes, művészi szerkezetét, viszont veszélyezteteti, sőt egyenesen kérdésessé teszi, ami számunkra ma a leghaladóbb, legbecesebb benne: realizmusát, típusalkotó erejét. Ha van a „Falu Jegyzője“-ben, ami egy megdöbbenőbb, rendkívülibb, de egyúttal átfogóbb tipikusság jegyeit viseli magán, az a kis „világ“, a megye ábrázolása, — SÓTÉR joggal nevezi a megyét a regény igazi hősné — amely éppen átfogó jellege folytán mélyebb összefüggésükben láttatja az egyes tipikus alakokat. Ebben a realizmusában áll Eötvös magyar eredetisége.

Sajnos, SÓTÉR ezúttal sem méltatja kellő figyelmére a magyar társadalmi regény úttörőit. Mindössze kettőt említ közülük, Fáy Andrást és P. Horváth Lázárt, de őket is csak azért, hogy igazolja Eötvös eljárását, aki a magyar társadalmi regény viszonylagos fejletlensége miatt, a magyar kritikai realizmus magasrendű hagyományainak megteremtésénél egyelőre „még kénytelen kevésbé magasrendűekhez“ — azaz a „Bélteky“-házhoz s az „Elbújdosott“-hoz folyamodni. Ha jól látom, SÓTÉR itt az intrikával összefüggő regényelemekre gondol. De éppen ez az, amiért az olvasott és művelt Eötvösnek nem kellett sem Fáyhoz, sem P. Horváth Lázárhoz folyamodnia, tekintve, hogy az angol regényirodalmat éppen olyan jól ismerte, mint Horváth, a franciát, a németet pedig alighanem jobban. Aztán: Fáytól mást is tanulhatott, nem csak „alacsonyabbrendű“ hagyományt: hanem ősalakjában az egész megyei tipológiát,

az egymást leváltó két nemesi nemzedék ellentétét is, tőle és P. Horváthtól ezenkívül a realista elbeszélő terminológiának első alkalmazását a magyar viszonyokra. Ez talán mégsem olyan kevés, hogy teljesen mellőzhető volna. Persze, ebben a vonatkozásban is érvényesül Eötvös művészetének és realizmusának magasabbrendűsége, amelyről SÓTÉR beszél, egy olyan minőségi változás, amely együtt jár Eötvös nagyobb ideológiai tisztánlátásával és progresszív jellegével. S miért feledkeznénk meg Eötvös első emberi és írói mintaképéről, Kölcseyről, Kölcsey bűnügyi novellájáról, a *Vadásztrak*-ról (1837), amelynek egyik rokonszenves, érzékeny alakjában, Andaházi fiatal megyei alügyészben, a költő alighanem önmagát rajzolta („Andaháznak érzékeny és résztvevő lelke azon mély folyam, melynek tükrében az egész borzasztó történet felsugárzik“, írja róla Vörösmarty). Kell-e mondanunk, hogy nem annyira Kölcsey, mint inkább az őt helyettesítő Andaházi preformálta Eötvös fiatal megyei alügyészt, Völgyesyt . . .

Nem tartanók sem méltányosnak, sem történetileg igazságosnak, ha pl. egy Balzac vagy a nagy orosz realisták mértékével mérnök a „Falu Jegyzője“-t. De van a regénynek egy jellegzetessége, amely megkülönbözteti az egykorú európai irodalom legtöbb politikai vagy politizáló regényétől. Mert ezek között a regények között, már akár egy általános liberális vagy forradalmi demokrácia, akár reakciós ideológiák szellemében politizálnak, nincs, amelyiknek légműve, alakjainak léte és tudata annyira át volna itatva, nem akármilyen ideológiával, hanem egy konkrét ideológiai-politikai programmal, amelyet egy adott történeti helyzetben egy nemzet szükségletei s e szükségletek kielégítésének vágya, a helyzet gyökeres megváltoztatásának a törekvése sugalltak volna, ahogyan ezt Eötvös „Falu Jegyzője“-ben látni. S ebben áll a regény nagy eredetisége, amelyet azonban másképpen értelmezünk, mint PÉTERFY JENŐ vagy SÓTÉR. Mert ez eredetiség mellett teljesen elhomályosul ilyen vagy amolyan motívumok vagy helyzetek önálló vagy kölcsönzött volta. Erre vonatkozólag azt hiszem, nem lehet közöttünk ellentét. Az pedig már a regény művészi színvonalával függ össze, hogy magyar írók alkotásai közül elsőnek lép be a világ-irodalomba, mégpedig egyenrangú félként (megjelenése után egy évvel, 1846-ban, már van német fordítása).

SÓTÉRrel együtt én is valószínűnek tartom, hogy (persze a franciák és németek mellett) elsősorban nagy tekintélyénél fogva az angol Disraeli is közreműködött a politikai regény amúgyis népszerű műfajának meghonosításában. Az sem lehetetlen, hogy Eötvös is érdeklődéssel olvasta egyik-másik regényét. De azt a feltevést, hogy közülük éppen a „Conningsby“-t, amelyet Trefort 1845-ben, a „Falu Jegyzője“-nek megjelenése évében ismertetett a Pesti Hírlapban, részes lehetett, akár csak műfajilag, a magyar regény megfogalmazásában, éppenséggel nem látom valószínűsítve. Mindenekelőtt: a TREFORTTÓL kiemelt vonások, amelyek állítólag jellemzőek a „Falu Jegyzője“-re is, nagyon is általánosak s többé-kevésbé jellemzőek a kor legtöbb

liberális szellemű társadalmi regényére. (Mi — Eötvöst tartva szem előtt, — Disraelinek inkább azt a tételét emelnők ki, hogy nagyinak csak akkor mutatkozik az ember, ha a szenvedéy elhatalmasodik rajta.) Aztán: Disraeli társadalompolitikai programjában hitet tesz ugyan a munka szent jogai mellett, de ugyanakkor meg van győződve arról, hogy a társadalmi kérdések megoldhatók a régi állam, a patriarchális társadalmi rend fenntartása mellett, az egyház, a nemes földbirtokosok, bérlők, parasztok békés közreműködésével, a Conningsby-ban: pl. a nagybirtok és gyár érdekegyesítése alapján. Nem, ez a program és Eötvös szenvedélyes rohama a feudalizmus és bástyája, a megye ellen, a gyökeres átalakulást követelő programja — bajosan hozható közös nevezőre.

„A 'Falu Jegyzője'-nek nép-ábrázolásához“, írja SÓTÉR, „indítékot adhattott még B. Auerbach parasztnovellagyűjteménye is, mely szintén 1844-ben jelent meg, s később mintául szolgált Eötvösnek a forradalom után írt parasztnovelláihoz.“ Az állítás első része mindenképen vitatható, a második pedig csak némi módosítással fogadható el. Auerbach 1843 óta — *ekkor s nem 1844-ben* jelent meg parasztnovelláinak első kötete — a legnépszerűbb német elbeszélőnek számít. Ellenzéke jóformán csak két íróra szorítkozik, igaz, hogy az egyiket Heinének, a másikat M. Hessnek hívják (Engels sem szerette). Elég az hozzá, hogy Trefort alaposan megkésett a felfedezésével. Auerbach nemzetközi hatásának titka: érzelmes humanizmusa, liberalizmusa. Ezt Eötvösnek nem kellett kifejezetten Auerbachtól tanulnia, — épp oly kevéssé, mint együttérzését a falusi néppel, amelynek idillikus, de hibáival, félszegségeivel együtt ábrázolt világát Auerbach szembeállította a városi polgárság ellenvilágával (ez viszont nem jellemző Eötvösre). Ehhez járul a reális részletek látszatgazdagsága, amely nemcsak az átlagos művelt olvasót tévesztette meg Auerbach világszemléletének belső irrealitása felől, hanem még a kritikai realizmusnak olyan mestereit is, amilyen O. Ludwig, G. Keller és — Leo Tolsztoj, aki élete végéig tisztelője maradt Auerbachnak.

Tagadhatatlan: Eötvös ismerte, szerette Auerbachot. Olvasta műveit. SÓTÉR nem említi, de tudjuk, hogy Eötvös könyvei között megvolt Auerbach könyve a nép és irodalom viszonyáról („Volk u. Literatur“), melyet széljegyzetekkel látott el. Auerbach parasztelbeszéléseit is le akarta fordíttatni. Itt mindenesetre szilárdabb alapon — de már Eötvös utolsó korszakában járunk. Arra nézve azonban semmi bizonyítékunk, mintha Auerbach falusi novellái bárminemű indítékot adhattak volna a „Falu Jegyzője“-nek népábrázolásához: Itt mindenekelőtt a két író népábrázolásának összemérhetetlenségére gondolok. A legjobb esetben egy-két ponton befolyásolhatták parasztszemléletét. De ezt sem terjeszteném ki Violára, akinek alakja, sorsa a magyar irodalmi hagyományban gyökerezik.

„Bár ismernék e könyvet (t. i. Auerbach könyvét) — a falusi papok, orvosok és gazdasági tisztek, mert valóban elszomorító“, idézi TREFORT

ismertetéséből SÓTÉR, „minő ellenszenvvel viseltetnek sokan ép ez emberek közül a nép iránt“. Vajjon nem kevés s nem homályosítja el a magyar regény vezető politikai tendenciáját, vádiratjellegét SÓTÉR, ha hozzáteszi: „Hasonló meggondolásokkal szánhatta a maga művét ugyanezek kezébe Eötvös.“

Ha meggondoljuk: hogy SÓTÉR elemzése során milyen világosan bontakozik ki a „Falu Jegyzője“-nek új, hagyományteremtő jelentősége, az elbeszélő „rendkívül átgondolt komponáló művészete“, megfoghatatlannak találjuk, hogy e hagyományteremtés és komponáló művészet eszközéről, Eötvös nyelvről és stílusáról csak kevés, s úgyszólván kivétel nélkül negatív mondanivalója van. Először is állapítsuk meg: Eötvös nyelve és stílusa — kivéve talán a szónoki, patétikus, elmélkedő részleteket — már jórészt szakított a Kazinczy-Kölcsey-féle hagyomány szellemével. Oldalszámra idézhetnénk a regényből, ahol a nyelv és stílus nemcsak hogy nem akadályozta annak, hogy Eötvös „ábrázoló művészete“ ne társulhasson „elbeszélő művészeté“-vel, hanem egyenesen elősegíti ezt a „társulás“-t. (És itt vannak Eötvös elbeszélő művészetének fejlett példái, amelyekre SÓTÉR hivatkozik!) S ha hiányzik is (persze nem mindig hiányzik) a regényből a „lebilincselő könnyedség“, az „elbűvölő színesség“, ez sem a nyelv és stílus miatt van, hanem Eötvös egész gondolkozásmódja, lelki alkata miatt, s elválaszthatatlan attól az eszmeiségtől, a társadalom- és jellemábrázolás mélységétől, amelyek SÓTÉR szerint: „kárpótolhatnak a hiányért“. Szerintünk nincs miért kárpótolniok, hiszen az említett könnyedség és színesség csak eltorzítaná lényegüket s ezzel a regény lényegét is.

A könyv negyedik része a Dózsa-regénnyel foglalkozik. Meghalad mindent, amit a mai napig a regényről írtak.

Megjegyzéseim ezúttal három problémakörre vonatkoznak: a regény indítékaira és témaválasztására, Eötvösnek a forradalomhoz s végül a történelemhez való viszonyára.

SÓTÉR szerint a Dózsa-regény is vádirat, akárcsak a „Falu jegyzője“. A „történelmi osztályal“ a történelem vádját szegezi szembe. A „Falu Jegyzője“-ben megmutatta, milyen a jobbágyság helyzete a feudalizmusban. A Dózsa-regényben megmutatja, hogyan vált ilyenné, miféle események vezettek a jobbágyság embertelen elnyomatásához, kizsákmányolásához... A Dózsa-háború rajzával Eötvös a történelmi mult távlatát állítja Viola mögé... Az 1514-es Magyarország viszonyairól szólva — a reformkorhoz is szól... a Mohács-előtti magyar társadalom elemzésével a maga kortásai számára is teremt tanulságokat.

... A forradalom megelőzésének szükségét propagálja benne... Célzata: az elriasztás. Intés kíván lenni mind az elnyomók, mind az elnyomottak felé... Eötvös fel akarja tárni a jobbágyság szörnyű helyzetének történeti előzményeit és meg akarja állapítani a feudális nemesség történeti felelőségét s így el kell jutnia 1514-ig. Ez érthető is, logikus is, és eldönti Eötvös témaválasztását. De hogy át tudta hidalni az 1514 és 1847 közötti többszáza-

dos távolságot, ez csak azáltal vált lehetővé, hogy felismerte a magyar történelem két, talán legnagyobb válságának belső rokonságát, vagy legalább néhány rokon tünetét. Persze, hogy felismerése ne rekedjen meg a tüneteknél, ennek az lett volna a feltétele, hogy világosabban lássa a maga kora gazdasági, társadalmi és világnézeti válságának igazi okait. Erről azonban Eötvösnek következetes idealista társadalom- és történelemszemlélete folytán csak egy bizonyos mértékig, Eötvös tapasztalatainak mértékéig, lehetett szó. Érthető, hogy e tapasztalatokhoz képest a Dózsa-kor történeti és művészi ábrázolásának is korlátok között kellett mozognia. Ennek ellenére van egy terület, ahol mintha helyenként sikerülne áttörnie e korlátokat s továbbjutna a mélyebb okok felismerésében, ami még nem jelenti a forradalom igenlését, — de mindenestre azt, ami SÖTÉR szerint a forradalom szükségszerűségének elismerését jelenti.

Hadd utaljak ebben az összefüggésben néhány tényre és mozzanatra, amelyek úgy látom elkerülték mind az eddigi kutatók, mind SÖTÉR figyelmét, pedig alkalmasak arra, hogy jobban megvilágítsák egyfelől Eötvös témaválasztásának az előzményeit, másfelől a forradalomhoz való viszonyát:

Láttuk, Eötvös életének első fele összeesik a polgári forradalmak korával. A „nagy“ francia forradalmat ugyan csak az irodalomból és utóhatásaiból ismeri, de amíg él, nem tud szabadulni az igézetétől. Közvetlen kortársa, majdnem szemtanúja a júliusi forradalomnak. SÖTÉR tisztázza Eötvösnek e forradalomhoz való viszonyát, de csodálatosképpen mégcsak nem is említi az 1830—31-iki lengyel nemzeti felkelést. Pedig tudjuk, hány írónak és költőnek oldotta meg a nyelvét, akik a cárizmust támadva, a maguk zsarnokaira gondoltak — milyen része volt a haladó polgárság, nálunk a haladó nemesség radikalizálásában. Elég itt a magyar lengyelbarát irodalmat említeni! Aztán: Eötvös és nem egy kortársa pesszimista forradalomszemléletének, annak, hogy Eötvös céltalannak és reménytelennek tartott minden forradalmat, „tragikusaknak, végzetserűeknek a forradalom folyamatait“ (SÖTÉR), nem utolsósorban éppen a lengyel fölkelés összeomlásában kell keresni egyik forrását.* SÖTÉR említi a galíciai parasztlázadást, mint „amelynek idején fogamzik meg“ Eötvösben a Dózsa-regény terve. Jól látja, hogy a parasztháborúról adott komor „képnek elemeit nem csupán a történelemből meríti, hanem a galíciai parasztlázadás eseményeiből is.“ Viszont: azt talán még meg tudjuk érteni, hogy SÖTÉR nem említi az 1844-iki sziléziai takácsok felkelését, amely izgalomban tartja Európa haladó, forradalmi (Marx, Heine) és nem-haladó közvéleményét, de nem értjük, miért marad éppen ebben az összefüggésben említetlen — noha egyízben más összefüggésben már előkerült, — a magyar kolerázadás? Hiszen Eötvös ebben a lázadásban személyileg is érdekelve volt apja révén, aki mint királyi biztos irányította a lázadás kegyetlen elfojtását. A fiatal

*Eötvöst sem hagyja érintetlen a lengyel-láz. Bizonyítékul itt van 1838-ban írt költeménye, „A befagyott Visztulánál“.

Eötvös itt és most kap első izelítőt a népforradalomban érvényesülő „vak erőkből és népi indulatok örvényéből“, ahol „megszűnik a jog és szabadság“. S az első benyomások szívós utóéletére vall, hogy éppen a koleralázadás szolgál Eötvös utolsó befejezett regényének, a „Nővérek“-nek egyik döntő indítékául.

Eötvös regénye végén közli történeti forrásait s ezzel lehetővé teszi számunkra, hogy megállapítsuk: hogyan módosítja a többé-kevésbé hitelesnek tekinthető forrásanyagot, s hogy ellenőrizhessük: vajjon sikerül-e s milyen mértékben sikerül — Eötvösnek megvalósítania azt az elvét, hogy a történeti regény írója nem térhet el a történeti igazságtól. SÓTÉR e kérdést érinti, de közelebből nem foglalkozik vele. Én is mellőzöm. Mindenesetre azonban jellemzőnek tartom — Eötvös felfogására s történeteszemléletére, hogy mit idéz s mit nem a hozzá időben közeleső magyar történeti munkák közül. Hivatkozik pl. JÁSZAY PÁL „Napjai“-ra, amelyeknek első és egyetlen kötete 1846-ban jelent meg: nyilván történeti-elvi alapvetésük rokonsága miatt. Mintha Eötvös hitvallása egyenesen visszhangja volna JÁSZAY PÁL előszavának: A történetíró feladata, hogy hadak és háborúk, politikai zajongások s vallási türelmetlenségek civódó felvonásai helyett a nemzet életét visszasugárzó történeteket adjon olvasmányul a közönségnek . . . Kötelessége nemcsak valótlan nem mondani, hanem az igazat el nem hallgatni, azt a kort, amely az elődöket fényes és sötét tetteikkel állítja elénk, élénk színben feltüntetni. Meglepő viszont, hogy Eötvös ugyanakkor nem említi a plebejus Horváth Mihályt, nyilván radikálisabb politikai fölfogása miatt.

Pedig tudtommal HORVÁTH MIHÁLY az egyetlen, aki a forradalmi vára-kozások és félelmek évtizedében Eötvöshöz hasonlóan felismeri a két korszak belső rokonságát s tanulmányt ír az „1514-iki pórlázadásról, annak okairól, s következményeiről“ (*Tudománytár* 1841, 211—237.) s így befolyással lehetett Eötvös témaválasztására, sőt nemcsak témaválasztására.

HORVÁTH MIHÁLY tanulmánya amolyan „egyszeri olvasat“. A pórlázadásról magáról nem mond újat, de előzményeit, okait világosabban látja, mint előtte bárki más. Ezzei teljesen egyedül áll kortársai között. Együttérzése az agyongyötört, elnyomott osztállyal nem humanista-polgári rokonszenv, mint az Eötvösé, s gyűlölete, amellyel az „úri osztály“ iránt viseltetik, elárulja plebejus származását. Akárcsak Eötvös, ő is elítéli a lázadás „vak erőt“, ő sem menti, de inkább meg tudja érteni a bosszúvágy és a kegyetlenség gát-talan kitoréseit: „Mérséklet s a szabadság okos kivívásárolí gondolatok nálok egészen hiányzottak, s a szabadság nemesebb tüzének egy szikrája sem vehető észre egész az irtózatosságig emelkedett lángjában: a lázadás kezdetétől egész a csanádi ütközetig csak egy iszonyúan felforrott, magával tehetetlen düh rettentő kitorését tünteti elő, melynek nincs más célja, mint megsemmisíteni, bár legszentebb is, mi útját állotta, mi súlyos(nak) látszott, vagy emlékezetét költötte föl a kiállott szenvedélyeknek.“

A történetíró tárgyilagosságot erőltet magára, mindaddig, amíg nem kerül sor a parasztháború véres elfojtásának, következményeinek, a nemesség bosszújának elbeszélésére. Innen kezdve tetemre hívja a feudális Magyarországot; minden szava vádol és lázít. Ilyen szenvedélyes, pártos hangra nem igen volt példa a magyar irodalomban. Táncsics és Petőfi előtt nem is hallani hozzá foghatót. „Hol e történetben, mely annyi borzasztót összehalmoz, a legvadabb barbárság?“ kérdezi egy német kortársával. De: „A legnagyobb kegyetlenség és igazságtalanság, az országgyűlésen, higgadt vérrel, huzamos tanácskozások közt követtetik el“. S az 1514 októberében összeült országgyűlés határozatának ismertetése után: „S miképen áll az idézett törvényhatározat a természetjog törvényszéke előtt? Ez arra a képtelenség és embertelenség bélyegét nyomja egyszersmind, s gyalázatosabbat annál, melyet az ó világ rabszolgaságának törvénye viselt homlokán . . . A régiek korlátlan úri joga, bármily nagyszámú szolgálóporttól környezették, csak egyedekre, nem népközönségre terjedt. S abban áll a magyar törvényhozás embertelen határozatának legnagyobb bűne, hogy népközönséget foszta meg minden jogaitól s azt eképen megsemmisítette; mert jogtalanok, bármily számmal legyenek, közönséget nem képezhetnek: közönség mindig jogot föltételez; az állapot történetes egyformasága közönséget, melly nemzet tagja legyen, nem alkothat, nem akkor sem, ha ezen állapot törvény által határozott meg. Kettős bűn tehát a nemzet egyik állatató részét jogtalanok határozni: kegyetlenség és képtelenség, mert a nemzet egyik része vagy közönsége sem fosztható meg jogaitól anélkül, hogy meg ne szűnnék nemzet része, közönség lenni. A magyar törvényhozás azonban a pórságot, ámbár őt a nemzet nevezetbeni részesülésből is kizárta, jogtalansága mellett sem szűnt meg a nemzet állatató része —, közönségként tekinteni, mert hiszen, közterheket rakott reá, amelyeket csak nemzet tagjai, s csak a státusból kiáradó jogok éldeletéért viselhetnek igazságosan. De milly elmentmondástól, milly képtelenségtől iszonyodik a féktelen hatalom?

A pórosztály elnyomásának következményei kiszámíthatatlanul károsak valának az országra, s csodálnunk kell, hogy a nemzet annyi viharok közt, mellyekben a nemzeti léteért századokig küzdenie kellett, e viszonyok fonák-sága s innen származott erőcsökkenés mellett magát fenntarthatta.“ Alig van a nép életének olyan vonatkozása, amelyre a pórosztály hosszas elnyomása káros befolyást ne gyakorolt volna. „Igenis, ez nem legcsekélyebb oka volt százados szenvedéseinknek, nem legkisebb akadály a nemzeti élet kifejlésének, a szellemi s erkölcsi miveltség, az anyagi jólét gyarapodásának.“ A legmagasabbra ott emelkedik Horváth pátosza, amikor arról „a szükségszerű keserű, elfojtott harag s bosszúvágy érzetéről“ beszél, „amely századok óta ott fészkel pórjaink szívében“, egyszerű „kevésbé gonosz, mint makacs indulatról, melyet idő s viszontagság ki nem irthata. Vajon ki nem ismer reá benne a méltatlan elnyomás szülöttjére? Szolgaságba süllyedtének története, az újabb,

még sanyarúbb török igának súlya alatt kiesett a pórnak emlékezetéből; de szívében a sérelem s emiatti keserűség érzete örökös maradt; hiszen az eltiprott apa alig hagyhatott ennél szebb s jobb örökséget sorsában osztozandó fiának! S csodálkozunk-e, hogy az utóférdalom még korunkban sem veszett ki végképp, s mindenütt a sajgó kebelekből, korunkban, melynek emberiségtől ihletett szelleme az apák bűnéért eleget téve, elidegeníthetetlen természeti jogaival megvigasztalta, fölemelte, s a nemzetnek visszaadta ezen, abból sokáig száműzött, csak teherviselésre kárhoztatott, legszamosabb részét, a jobbágy-ságot. Csodálkozhatunk-e, hogy a pór, elnyomottsága érzetében, hol alattomosan lehete, kárörömmel bosszulta meg magát a nemesség javain és személyén; hogy még ma is alig fejthetők ki bizodalmatlanságából az úri osztály iránt, s ettől még a jótéteményt sorsának javítását is, nemtelen gyanúval, vagy elfojtott daczczal fogadja a sokat és sokáig szenvedett?"

Ezúttal nem valamilyen feltételezett vagy kikövetkeztetett „hatás“-sal vagy anyag- és adatközlő forrással van dolgunk: HORVÁTH MIHÁLY tanulmánya olyan történeti és ideológiai vezérfonalat ad Eötvösnek, amelyet követve könnyebben hidálja át a parasztháború kora s a maga kora közötti távolságot.

HORVÁTH tanulmánya derülátó perspektívával zárul:

„De hála az igazság s értelmesség nemtőjének! az ősök bűnét emberiséges jelenkorunk eltörölte, a százados sebeket megorvoslotta; és reményleni teljes jogot adott, hogy azt is, mi még hiányos, tőkélyre viendi, a néposztályok közti hézagot, mihelyt a sokáig kiskorúságban tartott nép az új, nagy adomány méltó elfogadására megéri, kellőleg kiegyenlítendi. A nemzet már tudja méltányolni ama három század előtt mondott szavak igazságát, hogy a pór-osztály nélkül a nemesség tehetetlen, s elég felvilágosult érteni, hogy legfőbb érdekeit mozditja elő, leghatalmasabban gyarapítja életerejét, legóhajtottabb céljai egyikét közelíti meg, midőn a földművelő osztályt kellő jogaiba helyezi, s állapotját mind értelmi s erkölcsi, mind polgári s anyagi tekintetben a kor kívánatához képest javítani, emelni, gyarapítani iparkodik.“

HORVÁTH MIHÁLY joggal lehet derülátó tanulmánya időpontjában, 1841-ben, egy évvel azután, hogy az országgyűlés törvénybe iktatta az örök-váltságot. Annál kevésbbé megokolt e derülátás 1847-ben, Eötvös Dózsa-regényének befejezésekor, amikor már látni lehet, hogy csak az örökváltság nélküli jobbágy felszabadítás segít a parasztság helyzetén. Ezt pedig — tudomásunk szerint — nem követeli más, csak Táncsics Mihály 1846-ban („Hun-nia“). — Hogy Eötvös, aki 1835 óta tagja az Akadémiának, olvasta az Akadémia folyóiratát, a „Tudománytár“-at s benne Horváth Mihály tanulmányát, hogy tudnia kellett Táncsics követeléséről, eziránt nem lehet kétségünk. Bizonyára merész dolognak tetszhetnék az a föltevés, hogy Táncsics föllépésének némi része lehetett Mészáros Lőrinc alakjának megteremtésében. De aki elolvassa a bujdosó Lőrinc utolsó szavait („De ne hidd, hogy azért reményeim-

ről lemondanék. A magas cél, melyért e szív dobogott, mivel el nem érhetém, még nem elérhetetlen. Nagy volt, azért látszék oly közelnek; de meg vagyok győződve, hogy az emberi nem, ha századok után is, el fog jutni oda . . . Isten képmására teremté az embert . . . hogyan legyen, hogy a világból, mely fölött az ember uralkodik, az isteni igazság örökre kizárva maradjon . . .“) s utána Horváth tanulmányának idézett befejezését, az nem tehet mást, minthogy megállapítja a gondolatmenet azonosságát, a szövegezés rokonságát — s Tán-csicra gondol. —

1841—43-ban jelent meg W. Zimmermann német baloldali demokrat. politikus és író nagy munkája a német parasztháborúról („Allgemeine Geschichte des grossen Bauernkrieges“, I—II), amely tudvalévőleg Engels híres művének főforrása. ENGELS azt írja róla, hogy előadása ugyan híjján van a belső összefüggésnek, hogy nem sikerül a kor vallási, politikai vitás kérdéseit mint az egykorú osztályharcok tükröképét bemutatnia, hogy az osztályharcokban csak elnyomókat és elnyomottakat, gonoszokat és jókat lát s végül a gonoszok diadalát látja bennük, mégis a maga korához képest realizmusánál fogva kiválik az idealista tájékozottságú német történeti munkák közül.

Eötvös kitűnő szemére vall, hogy felfedezi magának, olvassa, tanulmányozza Zimmermann-t. Kétszer hivatkozik rá, de jóval több az, amit elsajátít tőle: Horváth Mihállyal együtt ő irányíthatta figyelmét a parasztháborúk korára, de minden bizonyjal tőle kapta a nagyobb történeti távlatot, amely túlmutat a magyar parasztháborún mint elszigetelt mozgalmon. S regényére is jellemző, amit Engels mondott Zimmermann korlátairól, de kiemelkedő realizmusáról is. A teljesség kedvéért megemlíthetnők A. Vilney magyar származású bécsi írónak és forradalmárnak *Toni* c. regényét, amely elsőnek dolgozza fel a magyar koleralázadást, mégpedig forradalmi, jobbagypárti szellemben, s megjelenésekor (1844) nagy feltűnést keltett. Itt is megtalálni az 1514-re való utalást.*

Felvetnők a kérdést, vajjon nem domborodtak volna-e ki határozottabban a Dózsa-regény pozitív vonásai, eredetisége, de korlátai is, ha SÓTÉR tisztázza Eötvös viszonyát egyfelől az egykorú történet szemlélethez és történetíráshoz, másfelől a történeti regényhez, vagy legalábbis ennek Walter Scott-féle európai típusához, amelynek éppen Eötvös egyik kiemelkedő képviselője?

Egy ízben már foglalkoztunk SÓTÉRnek azzal a tételével, mintha a 48-előtti években „halványan, bizonytalanul jelentkeznék“ a centralisták forradalomellenessége. Most, legalább, ami Eötvös személyét illeti, cáfolatnak itt van a Dózsa-regény. Arról, hogy Eötvös bizonyos esetekben jogosnak érzi a forradalom „vak“ erőinek kitörését, nem lehet közöttünk vita. Azt is elisme-

* Talán nem véletlen, hogy Eötvös Dózsa-regényével egyidőben jelenik meg. Pálffy Albert tört. regénye, a „Fekete könyv“, amely a Horia-Kloska-féle fölkelés korába visz.

rem, hogy tehetetlenül, tanácstalanul áll szemben a forradalmakkal, — s így, de ezt már én teszem hozzá — nincs abban a helyzetben, hogy felismerhetné osztályharc-jellegüket. De a regénynek egyetlen mondatát sem tudnám idézni, ahol kívánatosnak tartaná vagy pedig többé-kevésbé ne ellenezné a forradalmat. Nem szeretnék felesleges ismétlésekbe bocsátkozni, viszont azt sem szeretném, ha félreértenének. A kérdést magát SŐTÉR tűzte napirendre s tartja állandóan napirenden. Joggal.

SŐTÉR végleg tisztázni akarván a kérdést, néhány aránylag nem terjedelmes szövegrészre támaszkodik, amelyeket persze csak eredeti helyük „légköri“ összefüggésében érthetünk s értelmezhetünk helyesen. Az elsőből félreérthetetlenül kiderül: az igazságos történetíró mentséget talál a népharag féltelenségére ott, ahol „mult sértések“ véres megbosszulásáról van szó. De mihelyt az emberi természet állati része diadalmaskodik „nemesebb érzelmein“ — a művésznak nincs mit keresnie. Nyilvánvaló, hogy Eötvös itt nem forradalomra, hanem a népharagnak olyan megnyilatkozásaira gondol, amilyen a Telegdi-villa felgyújtása, a koleralázadás, a galíciai parasztlázadás. A következő, kissé terjedelmesebb szöveg metaforáiból és hasonlataiból valóban kiviláglik: „Rögös az út, melyen az emberi nem s egyes nemzetek kifejlődésük felé haladnak . . . népek sem fejlődhetnek örökké derült napok között“ . . . De az már kevésbé világlik ki belőlük, hogy „az éles eke, amely felszántja a mezőt, mielőtt új maggal vettetnék be“, valóban a forradalom ekéje, hogy minden katasztrófa, amely egy-egy nemzetet ér, forradalom, hogy a „vész erős karján, amely az ágakon függő magot messze helyekre viszi“, a forradalom szélvése értendő, hogy e magok azokkal a fenséges eszmékkel azonosíthatók, amelyeket isten az éles ekével felszántott mezők felett hintett el, ahogyan SŐTÉR értelmezi.

De fogadjuk el SŐTÉR érvelését, hogy itt valóban forradalomról van szó, azt viszont már bajosan fogadhatjuk el, hogy Eötvös bármiféle polgári rokonszenvet érezne a forradalom iránt s ez a rokonszenv öltött volna testet Mészáros Lőrinc alakjában. Itt SŐTÉR egyszerűen Eötvösnek a forradalmár Lőrinc iránt érzett rokonérzését azonosítja a forradalom iránt érzett rokonszenvvel. Erről pedig szó sem lehet. Eötvös magatartása a forradalommal szemben: a tehetetlenségé és tanácstalanságé, mert nem ismeri, nem ismerheti fel osztályharc-jellegét, nem a rokonszenvé vagy helyeslése, hanem a fatalista tudomásulvétele, — a centralisták magatartása: határozott forradalomellenesség, de tanulni a forradalomból, megelőzni a forradalmat, hogy megvalósítsák a forradalom eszméit reformok útján — forradalom nélkül. SŐTÉR idézi a tőle interpretált harmadik szövegből Mészáros Lőrinc szavait: „Hogy szabadságért küzdjön, hittam fel a népet, az vadságában felülmúlta egykori zsarnokait. Egy jobb lét alapjait akarám lerakni, s csak ingoványt láték körülöttem, melyre építeni nem lehet.“ Hogy el ne felejtjük: ezt Eötvös mondatja szócsövével, Mészáros Lőrincel, mégpedig nem 1848 után, hanem már 1847-ben! S azt

sem szabad elfelejteni, hogy Eötvös idealista, történetsszemléletében is az: elegendőnek tartja átnevelni a nép tudatát, de fölöslegesnek tartja megváltoztatni a fennálló társadalom rendjét. Ezen nem segít sem rokonérzése a néppel, a szenvedőkkel, a legszegényebb, legszámosabb néposztállyal, sem a feudalizmusnak még oly szenvedélyes gyűlölete. Történelmi pesszimizmusa, majdnem azt mondanók: fatalizmusa sem változott, sőt, ha lehet, még mélyebb lett. Innen van, hogy Mészáros Lőrinc visszavonulása fájdalmasabb, mint akár a Gusztávé, akár a Tengelyié, kiábrándulása a forradalomból is végletesebb. Ezt nem ellensúlyozza, még csak nem is enyhíti az az optimista záradék, amelyben Lőrinc, akárcsak felmenő rokonai a csalódásban, a jövőre, az isteni igazságszolgáltatásra appellál.

Fenntartás nélkül csatlakozunk SÖTÉR ítéletéhez: „A Magyarország 1514-ben-nel Eötvös a realista történelmi regény első példáját teremtette meg a magyar irodalomban.“ Csak hogy ennek a realizmusnak van egy áthághatatlan korlátja, Eötvös történelmi idealizmusa, amellyel SÖTÉR sem eddig, sem most nem számol. Azt jól látja, hogy a Dózsa-regény legnehezebb feladata: a regény közéleti és magánéleti anyagának egybekovácsolása volt, s hogy különösen átgondolt módon teremt egységet a regény történelmi eseményei és magánsorsai között. Viszont azt a megállapítását, hogy a két szerelmes pár sorsán „keresztül a történelmet, az egész 1514-es magyar társadalmat mozgató-feszítő erőket juttatja szóhoz“, így helyesbíteném: csak amennyiben idealista szemmel a történelmi folyamatot mozgató erőket, a maga kora magyar társadalmának belső összefüggéseit, ellentmondásait felismerni vagy legalább áttekinteni képes.

Most végre sor kerül arra is, amit hiába vártunk a „Kärthausi“-nak, a „Falu Jegyzőjé“-nek esetében: SÖTÉR a Dózsa-regényt beilleszti a műfaj magyar fejlődéstörténetének egykorú szakaszába. Abban, amit Eötvös, Jósika, Kemény írói módszerének rokonvonásáról és különbségeiről mond, sok az új és figyelemreméltó. De azt hiszem, egy hatalmas, minden részletre és vonatkozásra kiterjedő tanulmánytól elvárhattuk volna, hogy ha eddig nem tette meg, hogy legalább itt és most meg világítsa a közös műfaj- és formatörténeti (Walter Scott-i) alapot s a magyar történeti romantika fogalmát.

Ismerjük Kemény ideológiai egyoldalúságait s reakciós eltévelyedéseit, de ismerjük tehetségének pozitív vonásait is. Ez utóbbiak ismeretében igazságtalanságnak s történelmietlen állásfoglalásnak tartjuk, — ha SÖTÉR úgy véli kikorrigálhatónak — a polgári kritika elfogultságát, amellyel „elkendőzte“ Kemény súlyos hibáit, hogy a másik végletbe esik, s alig lát Keményben mást, mint merő hibát. Hogy egyebet ne mondjunk: van két terület, ahol a természettudományos megalapozottságú Kemény mindenestre jobban kiismeri magát, mint bármely magyar kortársa, tehát Eötvös is: az egyik az ember lelki élete, a másik a történelem világa. Eötvös még a Dózsa-regény írása közben olvasta Kemény „Gyulai Pál“-jának egyes részeit. Már most SÖTÉR, — aki

olyan nehezen függetleníti magát a polgári hatáskutatók hatásától — most, amikor magyar íróról, s hozzá Eötvös barátjáról van szó, tehát adva van a közvetlen hatásnak minden feltétele, — sietve elutasítja e hatás lehetőségét, csak azért, hogy ezzel is kedvezőtlenebb színben tüntesse fel, lefokozza Keményt és regényét. Idézem: „Kemény Gyulai Pál-ja úgyszólván semmi hatással nem volt Eötvös regényére. Talán a lélekelemző módszer szélesebb alkalmazására nyújthatott biztatást“, de itt SÖTÉR, mintha megijedt volna a Keménynek tett szerény engedménytől, meglepetésünkre így folytatja: „holott ezt a módszert Eötvös aligha Keménytől sajátította el.“ Holott, tehetnők hozzá, ez lett volna a legtermészetesebb és legvalószínűbb. De nem, nyilván megnyugtatóbb az a tudat, hogy Eötvös nem szorult Keményre. Folyamodjunk inkább ahhoz a tetszetősebb feltevéshez: hogy Eötvösnek „Sokkalt inkább a francia regényirodalom vagy még inkább Goethe „Wahlverwandschaften“-je lebeghetett itt szeme előtt“. Ami a feltevés első részét illeti, ebben van valami, de konkretizálni kellene, a másodiknak azonban semmi alapja. Annak ellenére, hogy Eötvös ismerte a „Wahlverwandschaften“-t. De aki csak valamelyest ismeri a lélekelemzésnek ezt a remekét, az nem talál a két regény között egyéb rokonságot, mint azt, hogy itt is, ott is elemzésről van szó, a „Wahlverwandschaften“-ban Eötvös számára megközelíthetetlen, tőle idegen lelki konfliktusok, a Dózsa-regényben pedig rendkívüli, de könnyebben áttekinthető lelki helyzetek elemzéséről. Nem beszélve a két lélekelemző módszer összemérhetetlenségéről. De vajjon olyan fontos-e az egész hatásproblémának fölvetése, amikor a lélekelemzés maga különben sem tartozik a Dózsa-regény korszakos kvalitásai közé?

„A 'Gyulai Pál' és a Dózsa-regény közti különbségek“ — folytatja SÖTÉR — „nem utolsó sorban Kemény 'modernizálási' törekvéseiből származnak“. A továbbiakban „bosszantó“ anakronizálást vet Kemény szemére, többek között pl. azt, hogy a „Zord Idő“-ben „az öreg Deákék alakja szinte változtatás nélkül kerül át a kortársi középnemesség köréből a 16. századba, valamint a Dorká-é is (SÖTÉR itt nyilván Dórát akart mondani), akinek életmódja az ágya körül sürgő komornával, hálószobájának csipkéivel, stb. egy 19. századi erdélyi nemes kisasszony alakjának egyszerű visszavetítéséről tanuskodik“. SÖTÉR szerint, mindezekon túl „az ábrázolt kor közé is durvábban erőszakolja a maga korának politikai eszméit . . . , semmint azt Eötvös bármikor is megkísérelte volna.“

Azt hiszem, SÖTÉR itt túlhajtja a két regényíró közti különbséget. Amellett még csak nem is érinti a múlt evokációjának két döntő fontosságú kérdését, amelyet korunk történeti regénye újra napirendre tűzött: hol végződik — Hegel műszavával élve — a szükséges, s hol kezdődik a „bosszantó“, illúziót romboló szükségtelen vagy erőszakos anakronizmus, más szóval: melyek a múlt életrekeltésében a modernizálás határai? E kérdés tisztázása nélkül nem lehet igazságot tenni az Eötvös contra Kemény pörben.

Mert ejtsük meg az ellenpróbát: Mennyivel korhűbb, kevésbé az Eötvös korából a Dózsáéba visszavetített Telegdi Fruzsina alakja, mint a Deák Dóráé? S nem a maga kora eszméit erőszakolja-e Eötvös a Dózsa korának politikai viszonyai közé, amikor Telegdi Istvánt megteszi a centralista program szócsövénév? (SÖTÉR maga mondja róla: abban, ahogyan a parasztháborúról nyilatkozik „Eötvös demokratikus érzelmei nyilvánulnak meg.“) Vagy nem anakronizmus-e, ha — SÖTÉR szerint is — „Telegdi sorsa rávilágít Eötvös legtitikosabb gondolataira, melyek majd döntő szerepet játszanak 1848 szeptemberi elhatározásaiban is“? Mert Eötvös „itt csaknem előre megmutatja, milyen magatartást foglalna el, ha Magyarországon forradalomra kerülne sor.“ Eötvösnek sikerült „Lőrinc alakjában“, ugyancsak SÖTÉR szerint, „kifejeznie mindazt, amiben magát a forradalommal érzelmileg is közösnek érzi.“ És hogyan értelmezzük összefüggésünkben — SÖTÉR következő megállapítását: „És amikor Eötvös nagymértékben azonosul Lőrinc érzelmeivel, — ugyanakkor ennek az azonosulásnak következménye lesz az is, hogy a regény Lőrincet végül a forradalomból kiábrándultnak mutatja, — vagyis meghamisítja a történelmi Mészáros Lőrinc alakját.“ — Mi ez, ha nem bosszantó „anakronizálás“? Ami Keménynél súlyos hiba, az Eötvös ábrázoló erejének legjobb példái közé tartozik: SÖTÉR helyeslésével találkozik, amikor Eötvös a maga osztályának rajzába „sok vonást vegyít“ kortársainak arcából: „Ártándi Pál önzése, gátlástalan föltörekvése, erkölcstelensége és hiúsága a 19. századi nemesség becsvágyó aranyifjainak jellemét tárja elénk, a 16. századi körülmények között. S ugyancsak 'kortársi' a levegője az Ártándi—Telegdimennyegzői lakomának“. . . Si duo faciunt . . . Az ilyen elfogultságból származó ellentmondások semmiestire sem válnak a könyv javára. —

A második kérdést Marx fogalmazta meg első ízben félreérthetetlen éles-séggel, s ez a mi összefüggésünkben így hangzik: valamely történelmi dráma vagy regény akkor éri el a művészi forma legmagasabb fokát, ha a legkorszerűbb eszmék kifejezésére szolgál. A Dózsa-regény vezető eszméi valóban a legkorszerűbbek, mert forradalmi eszmék. Csakhogy: Eötvös a maga humanista-centralista programjának megfelelően nem kívánja forradalmi megvalósításukat. Másképpen: humanista (nem egyszerűen polgári) rokonszenve a forradalmi nép iránt megszűnik, határozott forradalom-ellenességbe csap át, mihelyt a nép forradalmi erőszak útjára lép, s — itt válik kérdésessé Eötvös kritikai realizmusa, — csak akkor jelentkezik újra, amikor a forradalom vértanúiról, üldözöttjeiről és áldozatairól van szó.

Amikor tehát SÖTÉR megállapítja, hogy Eötvös „a forradalom megelőzésének szükségét propagálja“, hogy „célzata: az elriasztás“, hogy „intés kíván lenni mind az elnyomók, mind az elnyomottak felé“, akkor ez annyit jelent, hogy Eötvös ugyan felidézi a magyar parasztháború történetét, de nem azért, hogy példájával a forradalom érdekében mozgósítsa a tömegeket, hanem — MARX szavaival élve — csak „kísértetjárásra“ használja fel.

Ezzel azt hiszem, Eötvösnek a forradalomhoz, pontosabban: a forradalmakhoz való viszonya is véglegesen tisztázottnak tekinthető, s nem kockáztathatunk meg olyan véleményt, mintha Eötvös a multa nézve elfogadná s csak a jövőre nézve ellenezné a forradalmakat.

A részletekre térve át, nem tudom, fenntartható-e az az állítás, hogy „Legjobb lapjain Jósikát Vörösmarty kisebb epikájával (pl. Szép Ilonka) érezhetjük rokonnak, — míg Eötvös történelmisége az Aranyéval mutat közös vonásokat“? Én egyelőre nem látom eléggé megokoltnak a rokonítást.

Meggyőző az Eötvös—Petőfi viszony dialektikus elemzése. Csak arról nem vagyok meggyőződve, hogy Petőfinek a Dózsa-regény időpontjában az utopista szocializmus eszméinek ösztönző hatására lett volna szüksége, hogy a jövő felé forduljon? (SÓTÉR fogalmazásában: az u. szocializmus eszméitől eltelten). Ennyi eszmei eredetiséget mégis csak föltételezhetnének a legeredtibb magyar költőről!

Petőfi 1847 márciusában, tehát még a Dózsa-regény megjelenése előtt megírja a „Nép nevében“ c. versét, amelyben egy egészen másfajta Dózsát idéz, mint Eötvös. Március 17.-én elszavalja az Eilenzéki Körben. „Nem tudjuk.“ kérdezi SÓTÉR, „hatottak-e Petőfi forradalmi szavai Eötvösre?“ Azt hiszem erről aligha lehet szó, tekintve, hogy a *Nép nevében* azok közé a versek közé tartozik, amelyek Petőfi életében nem jelentek meg.

A Dózsa-fejezetben SÓTÉR végre nagyobb figyelmet fordít Eötvös nyelvére és stílusára, megállapítván, hogy az 1848 előtti prózairodalomból a Dózsa-regény „közelíti meg leginkább a próza tisztaságának, világosságának és egyszerűségének azt az eszményét, melyet legtökéletesebb formában Petőfi prózai írásai mutatnak fel.“ Ehhez még csak azt tennők hozzá, hogy a nyelvnek és stílusnak ez a világossá és egyszerűvé válása megfelel az ideológiai tisztánlátás legmagasabb fokának, ameddig Eötvös egyáltalán eljuthatott. — Ezzel a magam részéről is alátámaszthatom SÓTÉR végső következtetését: „a regény stílusa, nyelve is annak a fejlődésnek gyümölcse, mellyel Eötvös az ő elbeszélő művészetének delelőjére érkezett.“ S ha a „Karthausi“-nál kiemeltük, hogy ez a maga időpontjában pótolja a hiányzó magyar filozófiai prózát, most a Dózsa-regényél kiemelhetnők, hogy a maga időpontjában ellátja a még hiányzó magyar történetfilozófia funkcióját.

„A Magyarország 1514-ben, írja SÓTÉR, korszakot zár le Eötvös életében. . . Mint a magasra feldobott kő, melynek irama már lassul, s a pálya csúcspontján pillanatokig csalókan időzik: Eötvös is egy ideig még hitének, meggyőződésének teljében mutatkozik meg előttünk, 1847-ben.“ Költői szépsége ellenére sem tartjuk e hasonlatot, amelyet nyilván Ady sugallt, szerencsésnek, még kevésbé meggyőzőnek. Hiszen — az egykorú „Végrendelet“ c. versének szavaival élve — Eötvös hitét eszméinek „győzedelmében,“ — mert nyilván erről van szó, — már a Dózsa-regény időpontjában alaposan kikezdte a kétely. És SÓTÉRrel szemben — hadd utaljunk még egyszer nyomatékosan

arra, hogy Eötvös pályája nem 1848 márciusától indul a bizonytalanság, az ingadozás jegyében, hanem úgyszólván kezdettől fogva nélkülözi a határozott ideológiai vonalvezetést és biztonságérzetet. Sőt, néha az a benyomásunk, mintha Eötvös kezdettől fogva egy permanens ideológiai válság állapotában élne, amely éppen 1847—48 táján jut el a maga hőfokáig. Csalhatatlan bizonyítékul itt vannak művei, amelyek más-más fokon tükrözik e válságot s Eötvös kísérleteit, hogy művészi formában úrrá legyen rajta. S csak most, e válság hőfokán, megfutamodása időpontjában venni észre igazán, micsoda konfliktuslehetőségeket rejt magában Eötvös osztályhelyzete. Láttuk: osztályán belül nincs maradása, de osztályán kívül sem érez szilárd talajt a lába alatt, nem is beszélve arról, hány eltéphetetlen ideológiai, rokoni-családi, baráti szál fűzi ehhez az osztályhoz és képviselőihez. Minden műve elárulja, hogy ebben a világban ismeri ki magát a legjobban, akkor is, ha támadja, akkor is, ha — ami ritkábban esik meg vele — rokonszenveseknek mutatja be képviselőit. Azt hiszem nem véletlen, hogy a centralista Eötvös, aki az ország „polgári“ átalakításáért harcol, aki politikai programjának megvalósításában elsősorban az „értelmiség“-re óhajt támaszkodni, „Falu Jegyzője“-ből úgyszólván teljesen kizárja a polgárságot, s a Dózsa-regényben sem cselekvő, hanem inkább csak statisztta, vagy legjobb esetben szerény „résztevő“ szerepet juttat neki. Vagy: Nem én, SÖTÉR emeli ki újból és újból, hogy Eötvös, aki a nép átnevelésére és felemelésére tette föl egész életét, ezt a népet nem tudja másképp látni és ábrázolni, csak felülről és — ezt én teszem hozzá: érzelmesen, — s hiába próbálja — SÖTÉR szerint — áttörni a falat, amely őt, még legjobb szándékaiban is, a néptől mégis csak elválasztja. Ezzel szemben: az arisztokrata világ felé mindig nyitva áll az út előtte. S épperr a SÖTÉRTŐL feltárt anyag alapján nyilvánvaló, hogy Eötvös politikai ingadozásainak, következetlenségeinek, elméleti visszavonulásainak s végül nagy gyakorlati megfutamodásának kiapadhatatlan forrása az osztályhelyzetéből adódó konfliktusok. Ehhez járul persze egy másik konfliktuslehetőség is: Eötvös filozófiai idealizmusa, amelyről már egyízben beszélünk kellett, s amely lehetetlenné teszi számára, hogy elfogulatlanul közeledjék a valósághoz. A régi és új harcában 48 előtt sem foglalt el forradalmi álláspontot, de humanizmusa, hite a felvilágosodás eszméiben, feudalizmus-gyűlölete és nép szeretete feltétlenül az új mellé állította. 48-ban s 48 után a forradalmi pánik, az eszmei csalódás volt az, amely végsőkéig fokozta ideológiai tanácstalanságát, s a forradalom határozott ellenségévé, a monarchia és fennálló társadalmi rend apologétájává tette. Hogy itt nem beszélhetünk valami végzetes és végleges törésről, hogy a régi és az új Eötvös között nem szűnt meg a folytonosság, eléggé bizonyítja: 1. töretlen felvilágosodott humanizmusa, amely két miniszterségének tanúsága szerint, világnézetének mindvégig legfontosabb eleme s kultúrpolitikai működésének vezérfonala marad... 2. mihelyt úgy ahogy leküzdte élete legnagyobb válságát, visszatér a 48-as törvények talajára, a nemzeti

függetlenség hívévé válik s gyökeresen szakít az összbirodalmi ideológiával (SÓTÉR).

SÓTÉR munkájának Ötödik részében mérlegre vet minden tényt és adatot, hogy felderítse a forradalmi évek érdek- és pártharcainak osztályharcjellegét, tisztázza Eötvös szerepét e harcokban, hogy végleg tisztázza viszonyát a forradalomhoz, megfutamodásának előtörténetét és körülményeit. Csak marxista tudós vállalhatta, végezhetette el e tisztázás eredményes munkáját. De éppen a marxizmus világánál látni, milyen része van a forradalomnak Eötvös politikai koncepciójának összeomlásában s a forradalmi pániknak Eötvös megfutamodásában, mind a kettőnek pedig Eötvös államfilozófiai művének, az „Uralkodó Eszmék“-nek létrejöttében.

Teljesen egyetértek SÓTÉRREL az „Uralkodó Eszmék“ megítélésében. Diagnózisa tiszta és világos: Eötvös műve „nem csupán tartalmában, gondolatmenetében, következtetéseiben, de még létrejöttében is összefügg Eötvös megfutamodásával“, úgy amint van, politikailag, ideológiailag egyaránt menthetetlen: alapjában véve reakciós alkotás, amelynek egész anyagát „átszövi“ a forradalomtól való rettegés, a forradalom, a demokrácia „fenyegető árja“ elleni védekezés gondolata. SÓTÉR filológiai elemzése valóban szívbbe, vesébe és tudatba hatoló. De az elemzés és bizonyítás szenvedélye helyenként annyira elhatalmasodik rajta, s Eötvöst most már annyira csak a megfutamodás, visszavonulás és elvfeladás perspektívájából látja, hogy azt is elhomályosítja, ami emberileg érthető benne: viaskodását önmagával, lelkiismeretével, a kivezető út keresésének becsületes szándékát, ha ez az „útkeresés“ még olyan „szégyenletes iránytévesztésről tanuskodik is“, ahogyan SÓTÉR látja.

Ha SÓTÉR nem habozik idejében levonni, mégpedig radikálisan levonni fölismeréseinek tanulságát, amelyek Eötvösnek ideológiai ingadozásaira, a néphez való problematikus viszonyára, a forradalom igazi hajtóerőivel, osztályharc-jellegével szemben tanúsított (érthető) tehetetlenségére, a forradalom vak erőiről vallott felfogására vonatkoznak, akkor most nem foglalhatná össze ítéletét ilyen lapidáris mondatban: „Az Uralkodó Eszmék visszavonulás — és egy haladó mult legjavának megtagadása“, s nem csodálkoznék azon, hogy Eötvös többé már nem a nép, az „alsóbb osztályok“ felől nézi a kor kérdéseit. Ha SÓTÉR világosabban látja, hogy Eötvös polgári rokonszenve nem a forradalomnak, hanem a forradalom hőseinek szól, hogy érzelmes passzív humanizmusra mennyire irtózik minden erőszaktól, a lázadás „vak“ erőitől, nem ütköznék meg azon, hogy Eötvös „nem bízik már a népben“, fél a fővárosok „pór uralmától“, s megtagadja, amiben eddig hitt (a pór uralmában is?), hogy a forradalom iránt tanúsított „polgári rokonszenvenek“ ... „most már nyomát sem látjuk“. — „Ő“, írja SÓTÉR egy másik helyen, „aki valamikor (csak valamikor?) az utopista szocializmus eszméinek is köszönhetett egyetmást, most élesen elválasztja álláspontját a szocialistáktól s a kommunistáktól.“ Ezzel Eötvös nem állna egyedül. Különben is — s erre már volt

alkalmunk rámutatni — az utopista szocializmus egy-két eszméjének befogadása még senkit sem tesz utopista szocialistává, annál kevésbé szocialistává (kommunistává). S nem is arról van szó, amit SÖTÉR magyarázatképpen még hozzáfűz: „Eötvöstől nem kívánhatná senki, hogy a szocializmus és kommunizmus tanaival egyetértsen.“

Általában: ami Eötvösnek az utopista szocializmus különböző irányaihoz való viszonyát illeti, kezdettől fogva meglehetősen ingoványos talajon járunk. SÖTÉR Eötvös utopista-szocialista (pontosan: saint-simonista) — ismeretének felderítésében kezdettől fogva nem jut tovább néhány nehezen rögzíthető nyomnál és feltevésnél. „Hogy a szocialista tanok egy részét ismerte Eötvös, arról az »Uralkodó Eszmék« is tanuskodik“ — írja egyhelyütt. De vajjon lehet az ilyen visszavetített következtetésnek meggyőző ereje? — Nem hangzik sokkal meggyőzőbben: „Eötvös érdeklődésének körére, a Marx és Engels előtti szocialisták tanításának területén, bizonyára következtethetünk szorosabb barátainak érdeklődéséből“. Hiszen SÖTÉR ezt a tudomását is csak egy kései, közvetett s nem egészen megbízható forrásból, „az élete alkonyán Eötvösre emlékező“ Pulszkyból meríti. De tegyük fel, hogy Pulszkyt nem csalta meg az emlékezőtehetsége, fogadjuk el, amit SÖTÉR a fiatal Eötvös szempontjából számba vehető kispolgári utopista szocialistákról mond, hogy „az idealizmus talaján állnak, hajlanak a vallásosságra, figyelmen kívül hagyják az osztályharcot — és pályájuk során később többnyire az uralkodó osztály szolgálatába lépnek.“ De ha így áll a dolog, lehet-e Eötvösnek szemére vetni hogy az „Uralkodó Eszmék“ időpontjában „távolabb áll az említett szocialisták szemléletétől, semmint a 'Karthausi', és a 'Szegénység Irlandban' idején állott“, ha e szocialisták s Eötvös mostani ideológiai felfogása között elmosódott minden különbség? Azt az egyet azonban mindenesetre tudjuk, hogy Eötvös most már valóban olvasta legtöbbjüket. Éppen ezért itt lett volna az ideje annak, hogy SÖTÉR végre konkretizálja Eötvösnek hozzájuk való viszonyát, ha már egyszer napirendre tűzte s olyan fontosnak tartja az egész kérdést!

(S ha az „Uralkodó Eszmék“ forrásainál vagyunk: hadd hivatkozzunk itt Eötvösnek Montalemberthez írt, már egyízben idézett fontos levelére, amelyben számot ad ezekről a forrásokról!)

SÖTÉR Eötvös emigrációs töprengései gyümölcsének nevezi az „Uralkodó Eszmék“-et. Kár, hogy SÖTÉR ezen a ponton nem végzett behatóbb lélektani, ideológiai környezettanulmányt s beérte a forradalmi eseményekre, Eötvös megfutamodására, olvasmányaira való utalással. Pedig az ilyen tanulmány meggyőzhette volna arról, milyen torzító erővel avatkozik bele az emigrációs „élménnyel“ együttjáró távlatlétvesztés, elfogultság, a reakciós környezet egy olyan ember tudatába, aki híján van a kevésbé befolyásolható „nagy“ emigránsok ellenálló erejének.

Egyfelől Eötvös, akinek emigrációs vezérszava: „Az emberek többségének, hogy magukat jól érezzék, mindenekelőtt nyugalomra van szükségé.“

Másfelől Kossuth, aki az emigráció súlyos feltételei mellett is megmarad következetes forradalmárnak stb.

SÓTÉR most már az író is teljesen a megfutamodás, a visszavonulás, elvfeadás perspektívájából ítéli meg, helyesebben: ítéli el és fokozza le: „Eötvösben meghalt a költő. 1848 előtt és után írott művei közt éles határvonalat kell húznunk. 1848 szeptembere előtti alkotásainak javát: haladó hagyományaink közt tarthatjuk számon. De az ötvenes évek Eötvöse alig is méltó a 48 előttihez. Nincs egy írónk, akinél a 48 okozta törést oly élesen kimutathatjuk, mint épp őnála. Nem véletlen, hogy a forradalom után alig alkot, a akkor sem különösképp jelentőset.“

Ahány mondat, annyi kijelentésszerű, fellebbezhetetlennek tetsző ítélet. Láttuk, most már azt is megtagadja Eötvöstől, amit eddig soha kétségbe nem vont: politikai és művészi programjának társadalmi bázisát. Mi helyett inkább azt mondanók: Eötvös ideológiai összeomlása, az európai forradalmak és szabadságmozgalmak kérdésessé tették, összeomlással fenyegetik politikai és művészeti programjának társadalmi bázisát. S ezzel máris föllebbezéssel élünk SÓTÉR ítélete ellen, amelyet nem tartunk eléggé megokoltnak. Egyik koronatanánk SÓTÉR maga lesz.

1857-ben jelenik meg Eötvös utolsó regény, a „Nővérek“. Előtte mindössze néhány novellát írt. SÓTÉR egy kalap alá fogja őket a regénnyel s megállapítja róluk, hogy ugyanaz a környezet s részben ugyanazok a problémák nyernek bennük ábrázolást, — ami ebben a formában éppenséggel nem nevezhető exaktoknak, — s hogy az 1848 előtti alkotásokhoz képest — különösképpen a „Nővérek“ — Eötvös szemléletének összeszűküléséről tanúskodnak, ami többé-kevésbé megfelel a valóságnak.

Eötvös utolsó regényét, a „Nővérek“-et mi sem tartjuk remekműnek, s akárcsak SÓTÉR, mi is látjuk hibáit, de erényeit sem tagadjuk s éppenséggel nem tartjuk méltatlannak Eötvös többi regényéhez. Elismerjük: a regény valóságtartalma sem nem átfogó, sem nem gazdag, de Eötvös ezúttal nem is tekinti feladatának egy ilyen valóság bemutatását. Feladatát inkább abban látja, hogy — amit még eddig nem tett soha — a maga leplezetlen valóságában ábrázolja egyetlen osztálynak, a maga osztályának legbelsőbb magánéletét, holott eddig inkább közéleti tevékenységét mutatta be, ezzel együtt tanácsatlanságát léte legelemibb feladataival szemben, konfliktusait, amelyeken nem tud úrrá lenni: arisztokrata átlagtípusokat tipikus osztályhelyzetükben. Ez az osztály valóban a nemzet „rokkantja“, s csak arra vár, hogy sírba tegyék. SÓTÉR azt mondja: „Eötvös elszigeteli lényegileg hőseit és problémáikat a harmincas-ötvenes évek Magyarországnak leglényegesebb elemeitől“. Ez igaz, de nem veszi észre, hogy az a „sajátos, elszűrítő területenkivültség“, amelyben a regény alakjai mozognak, Eötvös szándékának megfelelően éppen fukcióképtelenségüket, kozmopolita gyökértelenségüket bizonyítja. Hogy semmi kétségünk ne maradjon Eötvös igazi szándéka iránt, szólaltassuk meg őt.

magát: „Soha szeretőbb szív az övénél nem létezett“, írja Káldory gróf nagynénjének nevelő elveiről. „De (ezek az elvek) a közügyek, a haza, az emberiség saját körén kívül feküdtek, s e nézetei annál több befolyást gyakoroltak növendékére (a fiatal Káldoryra), minél kevesebbet tett, hogy azokat reá erőltesse . . . S Adorján mindezek iránt csaknem épp oly közönyössé vált, mint nagynénje; s így történt, hogy nem elégedve meg jelen helyzetével, mégsem vágyódott más után; hisz a kör, amelyben fáradozásainak méltóbb tárgyait találhatá, neki már előre nem látszott érdemesnek, hogy érte kényelmét feláldozza. . . . Így élt néhány évig a hazában, s így utazta be Európának nagy részét, csak szórakozást keresve a külföldön, mint a hazában.“

Ez Eötvös leszámolása osztályával, sajnálkozás, mélabú közepette, de könnyek és érzelmesség nélkül. Egyúttal végső búcsúja a Karthausi világtól: „A regényirodalom, mely korunkban csaknem azon hatást gyakorolja, mint egykor Plutarch életrajzai, különös ideálokat állított fel. A világfájdalom helyett, melyet Goethe Wertherében és Faustjában, Byron minden munkáiban dicsőített, s melynek alakját azon nemesebb érzések s magasabb vágyak képezik, most az életuntság állítottatott fel eszménykép gyanánt. A kétely, melynek gyötrelmei mindennemű költészetnek tárgyul szolgáltak, elavult s a tagadáshoz jutottunk.“ S az sem lehet éppen véletlen, hogy amíg a „Karthausi“-ban, a „Falu Jegyzője“-ben, a Dózsa-regényben egy-két ember visszavonulása zárja le a cselekményt, a „Nővérek“-ben egy egész osztály visszavonulása, testi és lelki dekadenciája alkotja a cselekmény magvát, egy osztályé, amely híján van a cselekvő pozitív hősnek. Ezért egyetérttek SÓTÉRrel abban, hogy a szereplők szenvedései oktalanoknak, illuzórikusoknak tetszenek, de konfliktusaikat, ha még olyan jelentéktelenek is, mégis valódiaknak kell minősítenünk. Azt is helyesen látja SÓTÉR, hogy Eötvös elemzési szándékai következetesebben érvényesülnek a „Nővérek“-ben, mint korábbi regényeiben, de — ugyanakkor SÓTÉRrel szemben, rá kell mutatni arra, hogy Eötvös soha még ilyen modern lélektani feladaton nem gyakorolta modern lélekelemző módszerét.

A szereplők osztályukon, szűkkörű társaságukon kívül, alig ismernek más nyilvánosságot, itt élnek, itt hálnak meg, azért is lehet a regény szerkezete zártabb, egységesebb Eötvös minden eddigi regényének szerkezeténél.

Nem tudom, mire alapítja SÓTÉR azt a feltevését, mintha „Eötvös a regény mondanivalójának súlyát a nép életére kívánta volna helyezni“. Hiszen itt a nép csak az idilli, problémamentes ellenvilág szerepét tölti be s ezt is csak, amennyiben Eötvös pedagógiai tételét és környezet-elméletét szolgálja, nem úgy, mint a „Falu Jegyzője“-ben. Noha Viola éppoly kevésbé mentes érzelmes-romantikus vonásokról, mint Vikta, „a szenvedélyes molnárlány“, a színműszerűségtől.

SÓTÉRrel szemben még csak egyet emelnék ki: a „Nővérek“ nyelvi realizmusát.

Az Eötvös-novellák jórészének pozitív értékelésével, a fény és árnyék igazságosabb elosztásával, mintha Sötér rácaffolna a maga tételére: Eötvösben 1848 után meghalt a költő. Kiderül, hogy nem halt meg, csak alakot és hangot váltott. S ha a polgári irodalomtörténetírás inkább csak Eötvös iránti kegyeletből foglalkozott a novellákkal, Sötér most rámutat formai és tipológiatörténeti jelentőségükre. De, úgy látszik, még mindig lenyűgözve tartja a rosszlelkű hatáskutatás igézete.

Már a „Falu Jegyzője“-ben is Auerbach-nyomok után kutatott, igaz, jórészt megokolatlanul és reménytelenül, egyébként többé-kevésbé helyesen ítélte meg a német elbeszélőt. Most azonban egy lépéssel tovább megy. Valóban: 48 után Eötvös kimutathatóan sokat foglalkozik Auerbachhal, magáévá teszi népnevelő tendenciáját s felfogását az irodalomról. Láttuk, parasztnovelláit is le akarja fordíttatni. Így hatása valóban fokozódhatott. De kétségtelen: e hatás mértéktelen túlbecsülése s Eötvös mértéktelen lebecsülése nyilvánul meg Sötér következő mondatában: „A Nővéreket megelőző és követő parasztnovelláiban Eötvös az Auerbach-féle Dorfgeschichten 'erkölcsnemesítő' receptjét követi“ . . . Még jó, hogy Sötér nem követi az 1939-iki Kristóf György-émlékkönyv egyik cikkírójának példáját, aki Eötvöst megteszi Auerbach tanítványának, azt írván róla: hogy „Auerbach utasításai szerint írta elbeszéléseit“. (Emlékkönyv Kristóf György hatvanadik születésnapjára, Kolozsvár, 1939. 182.) S hogyan egyeztethető össze a „receptkövetés“ Sötérnek azzal a feltétlenül helytálló észrevételével, hogy a novellák „több szint, több eredetiséget“ mutatnak, mint a „Nővérek“, s hogy azért „is érdekesekek, mert ábrázolásmódjuk bizonyos mértékben hagyományt teremt a paraszti és dzsentri-alakok bemutatásában, a századvégi irodalom számára? (Ez csak nem volt benn az Auerbach receptjében?) Sötérnek csak akkor lenne igaza, ha a hatást kifejezetten a nevelő célzatra, a példamutatásra s irányításra korlátozná. Jellemző, hogy most már Auerbach jelentőségét is lefokozza, akinek realizmus pedig éppen ezekben az években bontakozik ki a maga teljességében s most írja a német irodalom egyik legjobb, legrealisabb parasztnovelláját, a *Diethelm von Buchenberg*-et, amely méltán rászolgált Tolsztoj elismerésére (magyarul is: 1856).

Teljesen új s az író Eötvös hagyományos képét nem egy ponton módosítja, teljesebbé teszi kései novellisztikus kísérleteinek, egy regény töredékének s egy regényvázlatának bemutatása.

A könyv befejező része Eötvös életének utolsó évtizedével, második miniszterségével, politikai és kultúrpolitikai működésével foglalkozik, — még pedig az eddigiekhez hasonlóan — jórészt a már régebben feltárt, részben a Sötértől most első ízben feltárt forrásanyag alapján. A pozitív többletet ezúttal is azok az új eredmények adják, amelyekhez Sötér a marxista módszer biztos és önálló alkalmazása révén jutott.

A politikus, aki — megszabadulva az összbirodalom fikciójától — eljut a nemzeti függetlenség hitvallásáig, anélkül, hogy megszűnnék az emberiség

kategóriáiban gondolkozni; az elvont ideológus, aki képtelen eszméit a valóság szükségleteivel összehangolni, s ezért magány és elszigetelődés a sorsa; a kultúrpolitikus, akinek erejét felőrlik s egyre újabb engedményekre kényszerítik harcai a klerikális reakcióval, anélkül, hogy akárcsak egy pillanatra megingatnák hitét világnézetének alapjában, a felvilágosodott humanizmusban... így bontakozik ki SÖTÉR előadásában Eötvösnek, mai „kultúrforradalmunk előfutárja“-nak ellentmondásos, de emberi s mindvégig tiszta alakja. — (Rugalmasságára, fejlődőképességére jellemző, hogy élete vége felé eljut a darwinizmus jelentőségének felismeréséhez.) Az író elnémult, vagy alig jut szóhoz, akkor is csak közvetve az ünnepi szónokban, a tudományszervezőben s az aforisztikus gondolkodóban, aki széljegyzetekkel kíséri olvasmányait és tapasztalatait.

Fontosnak tartom SÖTÉRnek azt a megfigyelését, hogy 48 után még jó sokáig — megfutamodásának főoka! — a forradalomtól való félelem! determinálja Eötvös politikai magatartását és programját.

SÖTÉR rögzíti azt az időpontot — (1865—66-ot), amikor Eötvös „már inkább a polgársághoz vonzódik; ismerősei sorában több nagypolgár is szerepel.“ Eötvöstől magától tudjuk, milyen természetű lehetett ez a vonzódás: Bevallja, hogy „csak most ismeri meg a polgári osztályt: eddig inkább csak képzeleti képet alkotott róla, idealizálta“, — mondja SÖTÉR. Most azonban, — ezt már Eötvös mondja, „mentül többet érintkeztem polgárainkkal, annál inkább látom, hogy főképp mi kedélyességeket s szeretetreméltó tulajdonukat illeti, nagyon csalódtam“. E csalódását tükrözi e korszakból fennmaradt regénytüredéke, „A XIX. század bárói“, amely SÖTÉR szerint — „a meggazdagodó kereskedő—bankár-polgárság szatírájának készült“, tehát Eötvös éppen azt a polgári réteget leplezi le, benne — amellyel megismerkedett. Eszerint érdeklődésről talán, de vonzódásról aligha lehetett szó.

Eötvösnek Montalemberthez, illetőleg az utóbbtól képviselt ú. n. liberális katolicizmushoz való viszonyát, még most, SÖTÉR érvei és fejtegetései után sem látjuk eléggé tisztázottnak. Amire azért volna szükségünk, hogy megértsük többek között Eötvösnek a katolikus autonómia ügyében tanúsított, következetes antiklerikális magatartását. A Balogh Józseftől publikált Eötvöslevelek is inkább csak a Montalembert iránti emberi-ideológiai rokonszenv mértékéről tájékoztatnak. Talán több világosság derül e kérdésre, ha hozzáférhetőkké válnak Montalembertnek Eötvöshöz írt s ezidő szerint Franciaországban lappangó levelei. (Mellesleg: az egyik 1862-ben írt s Baloghtól publikált levélből kiderül, 1. hogy Eötvös ebben az időpontban nem idegenkedett Kossuth konföderációs tervétől, 2. hogy egy nagyobb történefilozófiai művön dolgozott, amely már több mint huszonnégy év óta foglalkoztatta s amelynek tárgya a keresztény civilizáció múltja és jövője. Nyilván ugyanarról a tervezett, de soha el nem készült műről van szó, amelynek forgácsai — SÖTÉR szerint — a „Gondolatok állambölcseleti reflexiói“)

Az abszolút teljesség a pozitívista kutatás teljesíthetetlen vágyálmának bizonyult. Régóta leszámoltunk vele. De amit ma meg kell követelnünk, s joggal megkövetelhetünk a kutatótól, az egy sokoldalú s magasfokú tájékozottság: elvárjuk, hogy ismerje elsőrendű forrásait, a szövegeket, de ne a szó- és szövegfilológus korlátolt szemével, elszigetelve, hanem a marxista nézőpontjából mint társadalmi-történeti helyzeteknek, az írók osztályhelyzetének, osztályharcoknak érzékeny tükrét. Ez a követelmény elválaszthatatlan egy másiktól: ismerje meg és használja fel, mégpedig kritikailag, mindazokat az anyagfeltáró, anyagközlő és feldolgozó műveket, amelyek tárgy- és problémakörébe esnek, de ne rekedjen meg a részletek kritikai feldolgozásánál, hanem menjen tovább az összefüggések, az eszmei források, az ideológiai tartalmak és művészi formák dialektikus megfelelésének felismeréséig.

SŐTÉR megközelíti ezt a teljességet, — persze van forrás, könyv, tanulmány, amely elkerülte figyelmét, talán nem lett volna minden haszon nélkül, ha megnézi pl. Alzbeta Göllnerovának Pozsonyban megjelent Eötvös monográfiáját, — de úgy látjuk, számon tartja a ma már beláthatatlan Eötvös irodalomnak alapállományát sa részlettanulmányok egész légióját.

*

Bírálatomnak végére értem. Terjedelmét a megbírált mű arányaihoz szabtam.

Elejétől végig szemelött tartottam a bírálatom bevezető soraiban felállított magas követelményeket. A marxista kritika szellemében jártam el, amikor egyfelől kiemeltem a mű tudományos kvalitásait, módszerességét, problémagazdagságát, új eredményeit, s a belőlük kibontakozó új Eötvös-képet, mindenekelőtt pedig azt, hol és hogyan haladja túl, hol és hogyan fejleszti tovább az eddigi kutatást, — másfelől rámutattam azokra a többé-kevésbé problematikus részletekre, ahol úgy láttam, hogy nem érvényesül eléggé a tudományos és ideológiai exaktság követelménye.

A kifogásolt részletek között alig van, SŐTÉR tételei között lényegében csak egy van, amely közelebbről érinti az egész munka koncepcióját: a 48 előtti és 48 utáni Eötvösnek olyan merev szembeállítás, amely felfogásom szerint bajosan egyeztethető össze dialektikus szemléletünkkel.

Véleményemet a következőkben foglalom össze:

SŐTÉR ISTVÁNNAK Eötvös József c. művét doktori disszertációul elfogadom.